

РОДИНА КОМАРОВИХ:

М. Я.



Портрет
на тлі епохи



Одеса
2026



ОДЕСЬКИЙ
ЛІТЕРАТУРНИЙ
МУЗЕЙ



Ця книга підготовлена за підтримки Програми «Партнерство за сильну Україну», яка фінансується урядами Великої Британії, Естонії, Канади, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії та Швеції.

Програма «Партнерство за сильну Україну» — це багатостороння донорська ініціатива, що фінансується урядами Великої Британії, Естонії, Канади, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії та Швеції. Метою Програми є посилення стійкості України в умовах російської агресії шляхом надання критично важливої підтримки місцевим громадам у співпраці з українськими державними органами, громадянським суспільством, медіа та приватним сектором.

Зміст цього видання є виключною відповідальністю Одеського літературного музею і не обов'язково відображає позицію Програми та/або її фінансових партнерів.

Проект здійснено за менторської підтримки



ОДЕСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ХУДОЖНИЙ
МУЗЕЙ



*This book is supported by **the Partnership Fund for a Resilient Ukraine (PFRU)**, funded by aid from the governments of Canada, Estonia, Finland, Norway, Sweden, Switzerland, and the United Kingdom.*

The Partnership Fund for a Resilient Ukraine (PFRU) is a multi-donor programme funded by Canada, Estonia, Finland, Norway, Sweden, Switzerland, and the United Kingdom.

PFRU's objective is to strengthen Ukraine's resilience in the face of Russian aggression by delivering essential support to local communities in collaboration with the Ukrainian government, civil society, and the private sector.

The content of this publication is the sole responsibility of Odessa Literary Museum and does not necessarily reflect the views of the Fund and/or of its Financing Partners.

Under the mentorship of



ODESA
NATIONAL
FINE ARTS
MUSEUM

УДК 821.161.2(477)(091)

Видано за фінансової підтримки Програми «Партнерство за сильну Україну» та за менторської підтримки Одеського національного художнього музею.

Редакційна колегія:

Тетяна Ліптуга — головна редакторка

Галина Закіпна, Людмила Майборода, Олена Нуньєс, Олена Яворська.

Вступна стаття — Ігор Стамбол.

Переклад передмови англійською — Катерина Єргеева.

Художнє оформлення — Студія Івана Воїна.

Авторка ідеї

Дар'я Гармидер

Родина Комарових: Портрет на тлі епохи / автор-упоряд. Д. Г. Гармидер;
Ред. кол.: Т. І. Ліптуга (головний редактор), Г. В. Закіпна, Л. В. Майборода,
О. Г. Нуньєс, О. Л. Яворська; Вступна стаття І. І. Стамбол.

З англ. передмовою. — Одеса: ФОП Стешенко Ю. В., 2026. — 228 с.

З іл. — бібліогр. 53 поз.

ISBN

У книзі йдеться про життя і діяльність видатного українського культурного й громадського діяча кінця XIX — початку XX століття Михайла Федоровича Комарова, про його родину й найближче оточення та їхні зв'язки з Одесою.

УДК 821.161.2(477)(091)

ISBN

Одеський літературний музей

Родина Комарових:

Портрет на тлі епохи

The Komarov Family:

A Portrait Against the Backdrop of an Era

Авторка-упорядниця

Д. Г. Гармидер

Одеса

2026



ЗМІСТ

Від упорядників	6
Вступна стаття. Ігор Стамбол	10
Михайло Комаров	28
У колі однодумців	60
Комарови й Косачі	80
Родина. Доньки й зяті	98
Богдан: духовний спадкоємець	136
Пам'ять. Спадщина	150
Бібліографія	158
Іменний покажчик	162
Додаток	166

Від упорядників

Перебираючи старі документи, книги, рукописи, листи, раптом відчуваєш: папір має пам'ять. Між пожовклими сторінками, у вицвілих чорнилах проступає з небуття образ минулого: постаті людей, які колись жили, творили, сподівалися і боролися за краще майбутнє.

Час змінює все. Він перетворює спогади на легенди, факти на інтерпретації, а живий голос на архівний документ. Проте сьогодні ми особливо гостро відчуваємо крихкість пам'яті. У часи війни знищується наша спадщина: руйнуються будинки, гинуть твори мистецтва, зникають книги й предмети побуту, що зберігали тепло чийось рук. Руйнуються людські життя, горять сімейні архіви, разом із ними — безцінні свідчення, фотографії, листи, щоденники...

У такі моменти минуле перестає бути абстрактною категорією. Стає нашим обов'язком. Зберігати культурну спадщину — означає не лише охороняти стіни музеїв чи оцифровувати фонди бібліотек, але й переповідати родинні історії, фіксувати свідчення сучасників. І водночас переосмислювати: шукати у давніх історіях відповіді на сьогоднішні питання.

У кожному врятованому документі, у кожному збереженому імені — маленька

From the Editors

Sorting out old documents, books, manuscripts, and letters, you suddenly feel that paper has a memory. Between yellowed pages and faded ink, images of the past emerge: people who once lived, created, hoped, and fought for a better future.

Time changes everything. It turns memories into legends, facts into interpretations, and living voices into archival records. However today we feel the fragility of memory especially acutely. In times of war, our heritage is destroyed before our eyes: houses are becoming ruins, works of art are being lost, and books and day life objects that held human warmth disappear. Lives are cut short, family archives are burned, and with them priceless testimonies — photographs, letters, diaries — are gone.

At such moments, the past ceases to be abstract. It becomes a duty. Preserving cultural heritage means not only protecting museums or digitizing libraries, but also retelling family stories, recording testimonies, and rethinking the past in search of answers to today's questions.

перемога над забуттям. І, можливо, саме з цих крихітних перемог складається наша здатність вистояти — як культура, як спільнота, як нація.

У 2024 році виповнилося 180 років з дня народження Михайла Комарова — видатної особистості, якого сучасники називали «адвокатом українського слова». В історії Одеси він постає як центр тяжіння, довкола якого гуртувалася українська громада міста, формувалося середовище однодумців, народжувалися ідеї та ініціативи.

Попри це, його ім'я сьогодні відоме хіба що вузькому колу інтелігенції. Але чи означає це, що постаті такого масштабу приречені залишатися в тіні? Чи не настав час шукати нові форми розповіді про них — сучасні, доступні, емоційно переконливі? Поки ми пам'ятаємо Михайла Комарова, доти його справа триває.

У цьому виданні ми прагнули відтворити живу, багатоголосу історію родини Комарових — інтелектуального ядра української Одеси на зламі XIX–XX століть. Нам хотілося показати їх не лише як імена в довідниках, а як людей — у родинному

In every saved document and preserved name lies a small victory over oblivion. Perhaps our culture, community and nation consists of these small victories.

In 2024, the 180th anniversary of Mykhailo Komarov's birth was commemorated — an outstanding figure called by his contemporaries “an advocate of Ukrainian language and literature.” In Odesa, he was a unifying force around whom the Ukrainian community gathered, forming a circle of like-minded people and new initiatives.

However, today his name is known only to a narrow circle of intellectuals. Does this mean such figures must remain in the shadows? It is time to find new ways of telling their stories — modern, accessible, and emotionally compelling. As long as we remember Mykhailo Komarov, his legacy lives on.

In this book we sought to recreate the vivid, multi-voiced story of the Komarov family — the intellectual core of Ukrainian Odesa at the turn of the

колі, в оточенні однодумців, у щоденній праці та спільних мріях, на тлі доби, коли формувалася і втілювалася ідея української національної держави.

Це був нелегкий період, сповнений викликів і випробувань, надій і проривів, втрат і здобутків. Проте саме тоді закладалися підвалини, без яких неможливо уявити подальший поступ.

Сьогодні ми знову проживаємо епохальні події. Історія твориться на очах і водночас стає щоденною рутинною. У цій напрузі сучасності легко втратити відчуття перспективи. Та варто зазирнути в минуле — і ми побачимо схожі процеси: ті самі сумніви й надії, ту саму потребу діяти попри страх.

Досвід наших попередників надихає. Він вчить, що великі зрушення починаються з «маленьких» справ: із зібраного й упорядкованого архіву, з виданої книжки, з організованої зустрічі, з підтриманого слова. З рутинної, подекуди непомітної праці, яка з часом набуває історичного масштабу.

Ця історія розказана на основі спогадів, листування, світлин, документів, що зберігаються в Одеському літературному музеї, Одеській національній науковій бібліотеці, а також в інших музеях, бібліотеках і приватних колекціях. У листах та цитатах збережено авторську орфографію.

nineteenth and twentieth centuries. We wanted to show them not as names in reference books, but as people: within their family circle, among friends, in everyday work and shared aspirations. We aimed to show them against the backdrop of an era when the idea of a Ukrainian nation-state was forming through discussions, books, civic initiatives, and family conversations.

It was a difficult period of hopes and disappointments, prohibitions and breakthroughs. Yet it laid the foundations for later progress.

Today we are again living through momentous events. History unfolds before our eyes while becoming part of everyday life. In such times it is easy to lose perspective, yet the past reveals familiar patterns: the same doubts and hopes, the same need to act despite fear.

The experience of predecessors inspires us. It shows that great change begins with small acts: organizing an archive, publishing a book, gathering people, offering support. These often unnoticed efforts acquire historical weight over time.

This story is reconstructed from memoirs, correspondence, photo-

Видання розраховано на широку читацьку аудиторію — студентів, викладачів, школярів старших класів, гідів-екскурсоводів та всіх небайдужих до історії та літератури.

Постать М. Комарова — мов дороговказ, що веде крізь час. Спочатку йтиметься про його життя, діяльність і широке коло зв'язків. Далі — про членів родини: тут М. Комаров постає як тихий, але відчутний лейтмотив. Естафету збереження спадщини підхоплюють нащадки й дослідники: музейники, бібліотекарі, історики, літературознавці, а згодом і читачі: ті, кому небайдужа історія, загальна й особиста.

graphs, and documents preserved in the Odesa Literary Museum, the Odesa National Scientific Library, and other collections.

This publication is intended for a broad readership: students, educators, senior pupils, guides, and all who are interested in history and literature.

Mykhailo Komarov serves as a guide through this narrative. The book traces his life, work, and connections, then turns to his family, where he appears as a quiet leitmotif. The preservation of his legacy is carried forward by descendants and scholars — and ultimately by the readers themselves, who care about both collective and personal history.



Епоху обрати не можна, але можна її творити: у який час жив лідер українців Одеси

Ігор Стамбол,

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційних комунікацій факультету української філології, культури і мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка

Людина не обирає час, у який живе, але за зробленими нею справами формується історія її часу. Це питання вибору, позиції та життєвої сили. В Україні здавна є вибір: плисти за течією чи бути на боці правди, ризикуючи заплатити за це велику ціну.

Нині — час, коли боротьба за українську ідентичність офіційно визнана праведною в Україні та світі. Півтора століття тому було навпаки: українська культура та мова були офіційно поза законом і боротися за них означало ризикувати собою. Саме у такій парадигмі жили і творили покоління українських діячів другої половини XIX — початку XX століття.

Era can't be chosen, but can be created: the times the leader of Ukrainian Odesa lived in

Ihor Stambol,

PhD in History, Associate Professor, Department of Information Communications, Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Arts, Borys Grinchenko Kyiv University

A person does not choose the era in which they live, but it is through their deeds that the history of that era is shaped. It is a matter of conviction, choice, and strength of character. In Ukraine, there was a long-standing choice: to go with the flow or to stand on the side of truth, risking a heavy price.

Today, the struggle for Ukrainian identity is officially recognized as just and legitimate, both in Ukraine and much of the world. A century and a half ago, the situation was quite different. Ukrainian culture and language were effectively outlawed, and defending them meant considerable risk. It was within this reality that generations of Ukrainian intellectuals



Серед них — **Михайло Комаров** — юрист, бібліограф, словникар, автор науково-популярної літератури, перекладач, видавець, громадський діяч і один із лідерів української Одеси.

Аби зрозуміти, чим важливий для становлення української нації цей діяч, варто усвідомлювати у який час він жив, до чого йому довелося пристосуватися, аби зробити свій внесок у формування сучасної української ідентичності.

У XIX столітті Україна не існувала як незалежна держава, а український народ мав дуже туманне уявлення про власну культуру та історію. Причиною нерозуміння була не лише імперська

of the late nineteenth and early twentieth centuries lived and worked.

Among them was **Mykhailo Komarov** — a lawyer, bibliographer, lexicographer, author of popular scholarly works, translator, publisher, public activist, and one of the leading figures of Ukrainian Odesa. To understand why this figure was so important to the formation of the Ukrainian nation, it is essential to consider the era in which he lived and the circumstances he had to navigate in order to contribute to the development of modern Ukrainian identity.

In the nineteenth century, Ukraine did not exist as an independent state, and Ukrainians had only a vague understanding

політика Російської імперії, до якої входила більша частина сучасних українських земель, а насамперед — неграмотність. Тільки трохи більше десятої частини населення вміли читати і писати.

У іншій імперії — Австро-Угорській, де проживало близько п'ятої частини українців, ситуація була дещо кращою. Але й освічені українці не мали достатньо джерел і літератури, аби усвідомити себе чимось самодостатнім.

Російська імперська влада не визнавала українців як окремий народ і займалася асиміляційною політикою — прагнула зробити їх частиною російського народу. Українська мова трактувалася як «простонародний діалект», непридатний для науки, освіти чи державного життя, а російська звеличувалася як «панська» мова. Без домашнього українського виховання українець дуже легко піддавався русифікації щоб підвищити свій соціальний статус.

Проте, не дивлячись на сувору дійсність, у XIX столітті в українському середовищі починає формуватися нове національне усвідомлення. Символічний початок цієї доби стартував від Івана Котляревського, але набув реальних обрисів завдяки творчості Тараса

of their own culture and history. This was caused not only by the imperial policies of the Russian Empire, which controlled most of present-day Ukraine, but also by widespread illiteracy. Only slightly more than one-tenth of the population could read and write.

In the other empire that ruled Ukrainian lands — the Austro-Hungarian Empire, home to about one-fifth of Ukrainians — the situation was somewhat better. However even educated Ukrainians often lacked sufficient sources and educational opportunities to fully recognize themselves as a distinct nation.

The Russian Empire did not recognize Ukrainians as a separate people and pursued a policy of assimilation, aiming to absorb them into the Russian nation. Ukrainian was dismissed as a “peasant dialect,” unfit for education or public life, while Russian was promoted as a language of prestige. Without strong Ukrainian upbringing at home, many people were drawn into Russification in search of social advancement.

Despite these conditions, the nineteenth century saw the rise of Ukrainian national consciousness. Its symbolic beginning is associated with Ivan Kotliarevsky,

Шевченка. Його поезія не лише відкрила світові українську мову як мову великої літератури, але й сформувала нове бачення України — не як окраїни імперії, а як окремого історичного світу зі своєю пам'яттю та культурою.

Шевченко та його однодумці з **«Кирило-Мефодіївського братства»** задекларували право українців на рівність з іншими слов'янськими народами, правонасвободу і демократію, необхідність «мати свою правду у своїй хаті» і «чужого навчатися та свого не цуратися».

У шевченкову добу почали виникати перші українські гуртки та громади по багатьох містах. Особливу роль у цьому процесі відігравали університети — насамперед у Харкові та Києві. Навчання Михайла Комарова на юридичному факультеті Харківського університету у 1863–1867 роках припало на час надзвичайного піднесення студентської активності. Молодь організовувала книгозбірні, музичні та співочі гуртки, збирала етнографічні матеріали, записувала народні пісні, казки й легенди.

Через етнографію — вивчення народної культури — українська інтелігенція намагалася довести очевидне: українці

but it gained full expression in the work of Taras Shevchenko. His poetry presented Ukrainian as a language of high literature and offered a new vision of Ukraine — not as an imperial periphery, but as a distinct historical world with its own memory and destiny.

Shevchenko and his associates in **the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius** (a secret political society founded in Kyiv in 1845) advocated equality among Slavic peoples, freedom, and democracy, as well as the principle of preserving one's own identity while learning from others.

In Shevchenko's time, Ukrainian circles and civic associations began to appear in many cities. Universities, especially in Kharkiv and Kyiv, played a key role. Mykhailo Komarov's studies at Kharkiv University (1863–1867) coincided with strong student activism, where young people organized libraries, choirs, cultural initiatives, and collected folklore.

Through ethnography — the study of folk culture — the Ukrainian intelligentsia sought to prove what they saw as self-evident: that Ukrainians were a distinct people with their own language, culture, and historical memory. Mykhailo Komarov actively participated in this movement rather than observing it from the sidelines.

є окремим народом зі своєю унікальною культурою, мовою, традиціями та історичною пам'яттю. І Михайло Комаров не лишився осторонь цього руху.

Значний поступ українського руху, а саме: видання десятків українських книг, опублікованих збірників усної народної творчості, формування приватних музейних колекцій та навіть першого періодичного органу — журналу «Основа», у редакції якого брав участь і Тарас Шевченко, пробудив чимало українців від культурного забуття, але налякав Російську імперію, для якої відокремлення українців завжди було смертельною небезпекою.

Українська інтелігенція постійно балансувала між тим, що дозволяла імперія, власним прогресом і перспективою арештів та заслання. У цих умовах долучатися до української справи було небезпечно, тому ми бачимо переважно відчайдушних та харизматичних постатей у культурницькій справі.

У 1863 році, коли Михайло Комаров був студентом, імперський уряд, переконавшись у тому, що українці стають на шлях окремого розвитку, завдав удару по нашій культурі. Міністр внутрішніх справ Російської

*The considerable progress of the Ukrainian national movement — including the publication of dozens of Ukrainian-language books, folklore collections, private museum archives, and the first Ukrainian periodical *Osnova*, to which Taras Shevchenko also contributed—awakened many Ukrainians from cultural oblivion. At the same time, it alarmed the Russian Empire, which viewed any separate development of Ukrainians as a serious threat.*

The Ukrainian intelligentsia constantly balanced between imperial restrictions, its own aspirations, and the risk of arrest, persecution, or exile. Participation in the Ukrainian cause was therefore far from safe, and the movement was often led by individuals of exceptional determination and courage.

In 1863, while Mykhailo Komarov was a university student, the imperial government, convinced of the growth of Ukrainian national consciousness, struck at Ukrainian culture. Pyotr Valuev, Foreign Affairs Minister of the Russian Empire, issued the Valuev Circular, which severely restricted the publication of Ukrainian-language books, targeting educational and enlightenment efforts.

імперії П. Валуєв видав циркуляр, який обмежував друк українських книжок. Це був удар насамперед по українському просвітництву. Саме тоді прозвучала і масово повторювалася знаменита шовіністична фраза про те, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Для українських громад це стало шоком, багато хто перейшов тільки на номінальні проукраїнські дії. Водночас, для молоді це був потужний стимул до подальшої праці.

Коли наприкінці 1870-х років Михайло Комаров переїхав до Києва, де зблизився зі **Старою Громадою** — провідним осередком українського культурного життя, він побачив досить кволе товариство, яке після ще важчого етноцидного закону (Емського указу 1876 року) перебувало у постійній небезпеці арешту за страшне для імперії «мазепинство». Емський указ фактично забороняв українську мову в публічному просторі: друк книжок, театральні вистави, освіту, навіть тексти пісень. У цих умовах Михайло Комаров, маючи потрібний набір навичок і компетенцій, стає повноправним діячем українського руху.

At that time, the notorious claim was widely circulated that “there never was, is not, and never can be any separate Ukrainian language.” For Ukrainian organizations, this was a profound shock. Many activists were reduced to symbolic expressions of support, yet for the younger generation these restrictions became a strong stimulus to continue their work with even greater resolve.

When Mykhailo Komarov moved to Kyiv in the late 1870s and became closely associated with **the Hromada (Ukrainian community)**, the leading center of Ukrainian cultural life, he encountered a community that had been significantly weakened by repression. Following the even more severe ethnocidal measure known as the Ems Decree of 1876, its members lived under the constant threat of arrest for the imperial crime of so-called “Mazepism” — the advocacy of a distinct Ukrainian identity. The Ems Decree effectively prohibited the use of Ukrainian in the public sphere: the publication of books, theatrical performances, education, and even the printing of song lyrics. Under these circumstances, Komarov, equipped with a valuable combination of skills and expertise, emerged as a full-fledged participant in the Ukrainian national movement.

Серед цих компетенцій варто відзначити:

- **юридичну освіту і практику нота-ріуса**, що дозволяло спілкуватися з друзями та опонентами мовою законів, адже навіть драконівський закон мав свою межу, яку треба було знати;
- **підприємництво та фінансова незалежність** — Михайло Комаров не був бідною людиною, що забезпечувало можливість, сучасною мовою, «донатити» на усі важливі культурницькі справи та підтримувати однодумців;
- **візіонерство** — діяч мав стратегічне бачення та заповнював «білі плями» в культурі та науці, або підштовхував до цього інших.

Після двох заборон українського руху у другій половині XIX століття, особливо чітко стало зрозуміло, чого можуть коштувати недопрацювання з боку національних ентузіастів. Якщо не виробити базові речі у культурі та науці — можлива тотальна асиміляція і зникнення культури цілком.

Базові завдання, які назріли ще в часи Шевченка, дуже повільно реалізовувалися аж до початку XX століття: словник української мови,

Among his most important strengths were:

- **Legal education and professional experience as a notary**, which enabled him to communicate with both allies and opponents in the language of the law. Even the most draconian legislation had its limits, and those limits had to be understood and skillfully navigated.
- **Entrepreneurial success and financial independence**. Komarov was not a poor man, that allowed him, in modern terms, to “donate” generously to important cultural initiatives and support fellow activists and scholars.
- **Visionary thinking**. He possessed a strategic understanding of the movement’s needs and sought to fill the “blank spots” in Ukrainian culture and scholarship, while also encouraging others to do the same.

After two major waves of repression against the Ukrainian movement in the second half of the nineteenth century, it became clear what the neglect of nation-building could lead to. Without firm foundations of culture and scholarship, full assimilation and the disappearance of Ukrainian culture remained a real danger.

The tasks already evident in Shevchenko’s

україномовна Біблія, українська висока і масова культура. До реалізації усіх цих завдань долучається Михайло Комаров та, навіть, пропонує ще один універсальний аргумент, який утверджує можливість української культури та науки існувати навіть у час тотальної заборони — національну бібліографію.

Для Комарова бібліографія була чимось більшим, ніж просто каталогізацією. Вона документувала інтелектуальне життя нації та засвідчувала, що українська література й суспільна думка не лише існували, а й продовжували розвиватися попри утиски та заборони.

Незважаючи на приналежність до Старої Громади, Михайло Комаров найкраще реалізував свій просвітницький потенціал у час, коли старші покоління вже підштовхувалися молодшим, «молодими українцями», зокрема **«Братерством тарасівців»**. Тарасівці, на відміну від попереднього покоління, яке декларувало лояльність до імперської влади, вже займали радикальніші позиції та вимагали від української інтелігенції безкомпромісності. Це була самостійницька організація, яка прагнула у перспективі широкої автономії українців, або й незалежності.

time progressed slowly into the early twentieth century: creating a comprehensive Ukrainian dictionary, translating the Bible into Ukrainian, and developing both high and popular culture. Mykhailo Komarov contributed to all these efforts. He also advanced a key tool for proving the viability of Ukrainian scholarship under conditions of near-total prohibition — the national bibliography.

For Komarov, bibliography was more than cataloguing. It documented the intellectual life of the nation and proved that Ukrainian literature and thought not only existed but continued to develop despite suppression.

*Although Komarov belonged to the Hromada, he fully realized his mission in a period when younger activists — the so-called “Young Ukrainians,” particularly **the Brotherhood of Taras** (a secret organization founded in 1891 and named after Taras Shevchenko) — were gaining influence.*

Unlike the older generation, which formally expressed loyalty to the empire, the Brotherhood adopted a more radical stance and demanded greater consistency from the intelligentsia. It was the first openly independence-oriented Ukrainian organization, envisioning either broad

Цей рух усвідомлював, що новітню Україну не буде з ким творити, якщо не займатися просвітництвом, тому більшість його здобутків пов'язані із літературою, книговидавництвом та перекладами.

Водночас, чи не вперше офіційно декларувалася опора на українську родину як стійкий фактор протидії русифікації. Тож коли уряд забороняв публічний вияв національності у другій половині XIX століття, важливу роль у розвитку українського руху відіграють родини української інтелігенції. Саме в сімейному колі плекалася мова, культурна пам'ять і національні традиції. Родина Комарових стала одним із таких осередків українства.

З переїздом до Одеси, ця родина стала центральною у півмільйонному центрі Півдня України. Подібно до родин Грінченків, Косачів та Чикаленків, родина Комарова перетворилася на приклад для інших сімей, які вагалися між імперською асиміляцією та українською культурною традицією.

У таких домах діти говорили українською мовою, читали українські книжки, співали народні пісні, декламували твори Шевченка та інших

autonomy or full independence. At the same time, its members understood that a modern Ukraine required an educated society, so their work focused on literature, publishing, translation, and education.

At the same time, the Ukrainian family was increasingly recognized as a key bulwark against Russification. As the imperial government suppressed public expressions of Ukrainian identity through out the second half of the nineteenth century, families of the Ukrainian intelligentsia played a growing role in sustaining the national movement. It was within the family circle that language, cultural memory, and traditions were preserved and passed on.

The Komarov family became one of these important centers of Ukrainian cultural life.

After relocating to Odesa, the family occupied a significant position in the city, then a major urban center in southern Ukraine with a population of nearly half a million. Like the families of Borys Hrinchenko, Olena Pchilka and the Kosach family, and Yevhen Chykalenko, the Komarovs became an example for those torn between imperial assimilation and the preservation of Ukrainian identity.

In such households, children spoke Ukrainian, read Ukrainian books, sang folk

національних класиків.

У період, коли українці з 1882 року отримали певні послаблення заборони на друк художньої літератури, особливого значення набуває праця над українським словником. Для української інтелігенції XIX століття він був інструментом для уніфікованого письма, але водночас і доказом існування мови та культури.

Робота над українсько-російським словником, до якої долучився Михайло Комаров, фактично ставала відповіддю на імперське твердження, що української мови «не існує». Слова, записані «з народних уст» у різних регіонах України, переписувалися на окремі картки й систематизувалися. У цій праці брали участь найвідоміші представники Старої Громади — Володимир Антонович, Євген Чикаленко, Олександр Русов та інші. Пізніше її підхопили і видатні українські мовознавці XX століття: Борис Грінченко, Агатангел Кримський, Сергій Єфремов та інші.

Російсько-український словник, який збирали в Одесі під керівництвом М. Комарова, неможливо було надрукувати в підросійській Україні — ніяка цензура його б не пропустила. Значною перевагою покоління Михайла Комарова

songs, and recited Taras Shevchenko and other national classics. These domestic spaces functioned not only as homes but also as informal institutions of cultural continuity, ensuring the survival of Ukrainian identity despite imperial restrictions.

After 1882, when restrictions on Ukrainian-language publications were somewhat eased, work on Ukrainian lexicography gained special importance. For the nineteenth-century Ukrainian intelligentsia, dictionaries were not only tools of linguistic standardization but also proof of the existence of a distinct language and culture.

The Ukrainian–Russian dictionary in which Mykhailo Komarov participated served as a response to the imperial claim that Ukrainian did not exist. Words collected “from living speech” across Ukraine were written on cards and systematized. Leading members of the Hromada took part in this work, including Volodymyr Antonovych, Yevhen Chykalenko, Oleksandr Rusov, and others. The effort was later continued by prominent twentieth-century Ukrainian linguists such as Borys Hrinchenko, Ahatanhel Krymskyi, Serhii Yefremov, and others.

The Russian–Ukrainian dictionary compiled in Odesa under the direction of

було вміння комунікувати із чиновниками — цензорами, які забороняли вихід української літератури. Траплялося так, що ці різні сторони одного процесу навчалися співіснувати так, аби чиновники не втрачали роботу, а українські ентузіасти могли хоч щось видавати в умовах тотальних заборон.

Але це стосувалося більш політично нейтральної науково-популярної або художньої літератури. Але словник — зовсім інша справа, адже сам факт існування такого видання руйнував усю логіку імперської асиміляційної політики. Після його появи в Галичині, крім забезпечення багатьох унітарних потреб для письменників та науковців, стала на новий рівень і дискусія про уніфікацію літературної мови та випуск ширшого тлумачного словника.

Михайло Комаров добре усвідомлював роль книги у просвітництві, що формувало українське суспільства. Саме тому значну частину свого життя він присвятив бібліографії, перекладам та популяризації української літератури. Бібліографія — це альфа і омега як людської дослідницької діяльності, так і чудовий спосіб довести світові існування української культури. У колоніальному

M. Komarov could not be published in the Russian Empire, as no censorship authority would have approved it. One advantage of Komarov's generation was their ability to communicate with imperial officials and censors who controlled Ukrainian publications. At times, these opposing sides developed an uneasy coexistence that allowed bureaucrats to retain their positions while Ukrainian activists managed to publish at least some works under strict restrictions.

However, this concerned mainly to politically neutral scholarly or popular literature. A dictionary was fundamentally different, as its very existence challenged the imperial logic of cultural assimilation. After its publication in Halychyna (Galicia, a historical region in western Ukraine then part of the Austrian Empire), the dictionary not only served the practical needs of writers and scholars but also advanced the standardization of the Ukrainian literary language and encouraged the creation of more comprehensive explanatory dictionaries.

Mykhailo Komarov fully understood the role of the book in shaping of Ukrainian society. He therefore devoted much of his life to bibliography, translation, and the

суспільстві, де українців переконували у «другорядності» їхньої мови, сам перелік українських книжок, авторів і праць, які демонструвала бібліографія, ставав актом культурного спротиву.

Переклади, як можливість донести до українців світову класику, мали, як і сьогодні, дуже важливе значення для книжкової справи. Маючи перекладну літературу, українська мова виходила за межі фольклору й побуту та ставала мовою науки, освіти і модерної культури. Михайло Комаров одним із перших почав перекладати українською мовою науково-популярну літературу.

Переїхавши до Одеси, Михайло Комаров опинився в одному з найважливіших центрів українського життя Півдня України. Одеса того часу була великим багатонаціональним містом і водночас простором активної конкуренції культур та ідентичностей. Тут діяла потужна українська громада, яку очолював історик Леонід Смоленський, і Комаров став його наступником, причому не внаслідок конкурентної боротьби, а завдяки широкому погляду на українську справу, тісним зв'язкам з громадами інших міст та авторитетності серед українців та інших національних спільнот.

promotion of Ukrainian literature.

Bibliography is both the alpha and the omega of scholarly activity, as well as a powerful means of demonstrating the existence of Ukrainian culture. In a colonial society, where Ukrainians were repeatedly told their language was “secondary,” the listing of Ukrainian books and authors became an act of cultural resistance.

Translations, as a means of bringing world classics to Ukrainian readers, have always played—and continue playing — an essential role in the development of book culture. Through translated literature, the Ukrainian language moved beyond folklore and everyday speech and became a language of science, education, and modern culture. Mykhailo Komarov was among the first to translate popular scientific works into Ukrainian.

After moving to Odesa, Komarov found himself in one of the key centers of Ukrainian life in southern Ukraine. At that time, Odesa was a large, multiethnic city and a space of active cultural competition. A strong Ukrainian community operated here, led by historian Leonid Smolensky, and Komarov eventually became his successor—not through rivalry, but due to his broad vision, connections with other cities, and

На зрізі XIX–XX століть український рух поступово переходив від культурницького етапу до політичного. Перша російська революція 1905–1907 років відкрила короткий період відносної свободи. Було частково скасовано заборони на українську мову, з'явилася можливість видавати українські газети й проводити громадські зібрання.

Саме тоді в Одесі виникає товариство «Просвіта», яке об'єднало потужну місцеву громаду українців: Івана Луценка, Івана Липу, Івана Бондаренка, Сергія Шелухина та багатьох інших. Але очолив це товариство, як найавторитетніший діяч, саме М. Комаров. «Просвіта» стала першою легальною громадською організацією Одеси та справжнім центром українського культурного та наукового життя міста.

У товаристві діяли наукова, літературна, театральна та музична секції. Читалися лекції українською мовою, організовувалися вистави, концерти, видавалися книжки. Для багатьох мешканців Одеси це було перше знайомство з українською культурою як модерним міським явищем, а не лише селянською традицією. Діяльність «Просвіти» була частиною

respected standing among Ukrainians and other groups.

At the turn of the nineteenth and twentieth centuries, the Ukrainian movement gradually shifted from a cultural to a political stage. The First Russian Revolution of 1905–1907 opened a brief period of relative freedom. Restrictions on the Ukrainian language were partially lifted, allowing the publication of newspapers and the holding of public gatherings.

It was during this time that the Prosvita Society was founded in Odesa, bringing together the city's Ukrainian community, including Ivan Lutsenko, Ivan Lypa, Ivan Bondarenko, Serhii Shelukhin, and others. The society was headed by Mykhailo Komarov, the most authoritative figure among them. Prosvita became the first legal public organization in Odesa and a center of Ukrainian cultural and scholarly life.

Within the society there were scientific, literary, theatrical, and musical sections. Lectures were delivered in Ukrainian, performances and concerts were organized, and books were published. For many Odesa residents, this was their first encounter with Ukrainian culture as a modern urban phenomenon rather than a rural tradition.

The activities of Prosvita formed part of a broader process of building a

великого процесу творення українського культурного простору і саме вона загартувала багатьох діячів, що згодом творили вже першу українську державність.

Михайлові Комарову не судилося дожити до часу відновлення української державності у 1917–1920-х роках, створення Української академії наук, лавиноподібного розвитку національної літератури, театру, кіно у 20-х... Але справа його продовжувала жити як в Одесі, так і по всій Україні.

Його син Богдан Комаров став одним із творців відділу «Ucrainica» в Одеській публічній бібліотеці, що базувався на приватній книгозбірні Михайла Комарова. Богдан продовжив (на певний час) справу розвитку національної бібліографії та українського словникарства, в чому йому допомагав племінник Роман.

Доньки Любов і Галина працювали на перекладацькій ниві, а зять Олисій Волянський поєднував роботу лікарем із викладанням на курсах української мови.

Радянська тоталітарна машина, яка після короткої політики українізації у 20-х, вже у 1930-х роках здійснювала масові репресії проти української інтелігенції, поступова прибрала ім'я

Ukrainian cultural space and helped shape a generation of activists who would later participate in early Ukrainian statehood.

Mykhailo Komarov did not live to see the restoration of Ukrainian statehood in 1917–1920, the founding of the Ukrainian Academy of Sciences, or the flourishing of literature, theatre, and cinema in the 1920s. However, his work continued to live on in Odesa and across Ukraine.

His son, Bohdan Komarov, became one of the founders of the “Ucrainica” department at the Odesa Public Library, based on the private book collection of a leading figure of the city’s Ukrainian community. Thus, a significant part of Odesa’s Ukrainian literary heritage stems from Mykhailo Komarov’s legacy. Bohdan continued, for some time, the work on national bibliography and Ukrainian lexicography, assisted by his nephew Roman.

Mykhailo’s daughters, Liubov and Halyna, worked in translation, while his son-in-law Olysiy Volianskyi combined medical practice with teaching Ukrainian language courses.

The Soviet totalitarian regime, which after a brief period of Ukrainization in the 1920s carried out mass repressions against the Ukrainian intelligentsia in the 1930s, gradually erased Mykhailo Komarov and his

М. Комарова зі списку перших просвітників та лідерів українського руху Півдня України, а також імена членів його родини. Проте жорстокий режим не зміг знищити саму ідентичність. Великою мірою саме тому, що такі видатні українці, як Михайло Комаров, зуміли створити залізні аргументи існування окремої української нації.

Сьогодні Україна знову відстоює своє право на мову, культуру й державність. Історія українського руху XIX–XX століть допомагає зрозуміти: сучасна боротьба має глибоке коріння. Лідери національного руху, і Михайло Комаров зокрема, творили епоху, у якій українська культура не лише вижила, але й стала основою незалежності держави.

Гортаючи цю книгу, ви знайдете багато фактів про Михайла Комарова, його родину, оточення та обставини, в яких він творив аргументи унікальності та багатства нашої ідентичності. Це все не просто історія — це поради і заповіді для сучасних поколінь від людини, яка використала усі переваги і негаразди своєї епохи на користь і розвиток свого народу.

Це приклади того, що можна повторити, коли проблема досі

family from the list of leading figures of the Ukrainian movement in southern Ukraine. However, despite attempts to erase their memory, the regime could not destroy the identity itself.

This was made possible, to a significant extent, because figures such as Mykhailo Komarov had already created strong and lasting arguments for the existence of a distinct Ukrainian nation.

Today, Ukraine once again defends its right to language, culture, and statehood. The history of the Ukrainian movement in the nineteenth and twentieth centuries shows that today's struggle has deep historical roots. Its leaders, including Mykhailo Komarov, shaped an era in which Ukrainian culture not only survived but became the foundation of an independent state.

As you turn the pages of this book, you will find many facts about Mykhailo Komarov, his family, and the context in which he developed his ideas about the uniqueness of our identity. This is not only history, but also a set of lessons for present generations from a person who used both the opportunities and hardships of his time for the benefit of his people.

актуальна і через століття; це привід для гордості за видатного попередника; це, також і вакцина проти меншовартості і провінціалізму. Біографія лідера української Одеси є життєписом видатного українця і важливої постаті для європейського культурного різноманіття.

Адже захистити і розвивати українську ідентичність — це не тільки врятувати наше духовне багатство, а також зберегти одну з унікальних та цінних світових культур. Цим займався все життя М. Комаров і нам належить зберегти пам'ять про його здобутки, а також користатися із його надбань для захисту і примноження наших духовних багатств і сьогодні!

It offers examples of what can be repeated when similar challenges persist across time; it is a source of pride in an outstanding predecessor; and it is also a safeguard against feelings of inferiority and provincialism. The biography of the leader of Ukrainian Odesa is the story of a prominent Ukrainian and an important figure in European cultural diversity.

To protect and develop Ukrainian identity is not only to preserve spiritual richness, but also to safeguard one of the world's unique cultures. This is what Mykhailo Komarov dedicated his life to, and it remains our task to preserve his legacy and use it to strengthen our cultural heritage today.



Хто герої цієї книги?

Михайло Федорович Комаров — громадський і культурний діяч, юрист, бібліограф, лексикограф, фольклорист, перекладач, видавець, публіцист, просвітянин, благодійник.

Любов Болеславівна, його дружина і помічниця.

Діти:

- **Маргарита** — перекладачка, близька подруга Лесі Українки, та її чоловік **Михайло Сидоренко**, вчений, геолог, мінералог, професор;
- **Любов** — лікарка, перекладачка;
- **Галина** — поетка, перекладачка;
- **Віра** — художниця, та її чоловік **Олісій Волянський** — науковець, доктор медицини.

Їхні нащадки:

- **Богдан** — духовний і фактичний спадкоємець батькової справи, бібліограф, освітянин, ботанік, зберігач родинної спадщини;
- **Юрій** — секретар директора одеської кіностудії.

А також їхні друзі, однодумці, члени Громади, «Просвіти», українські громадські та культурні діячі кінця XIX — початку XX століття.

Отже, почнімо знайомство з голови родини, Михайла Федоровича Комарова, його біографії та географії життєвих траєкторій.

Географія життя Михайла Комарова



МИХАЙЛО КОМАРОВ



Дмитрівка, Катеринослав (Дніпро) 1844–1862

Михайло Комаров народився 11 (23 за ст. ст.) січня 1844 року у слободі Дмитрівка, нині це село Синельниківського району Дніпропетровської області. Його батько Федір — етнічний росіянин, який замолоду переселився в Україну й, одружившись з українкою Ганною Бойко, прийняв мову та традиції нової батьківщини.

Найтісніший зв'язок упродовж життя Михайло підтримував зі старшим братом Олександром. Вони співпрацювали й підтримували один одного, завжди розмовляли українською та вживали лагідне звертання «братік».

Михайло навчався спершу в приходському училищі, а згодом у Катеринославській класичній гімназії, відомій як прогресивний навчальний заклад.

Олександр Комаров (1842–1918) —

старший брат МК.

Друкувався під псевдонімом «О. Степовик». Закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету. Писав україномовні науково-популярні книжки про тварин і рослини, викладаючи складне просто й захопливо. Очолював українську секцію «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг» у Санкт-Петербурзі, що відіграло важливу роль у поширенні української літератури.

Нині **Харківський
національний університет
ім. Каразіна** —

один із найстаріших вищих
навчальних закладів України
(заснований 1804 р.).

З Харківським університетом
пов'язані імена таких
всесвітньо відомих учених,
науковців та просвітителів,
як письменник Петро Гулак-
Артемовський, історики
Микола Костомаров, Дмитро
Багалій, хімік Микола
Бекетов, етнограф Микола
Сумцов, математик Михайло
Остроградський, мовознавець
Олександр Потебня та багато
інших.

Харківський університет 1862–1867

Михайло Федорович навчався у Харківському університеті, як і його старший брат, але на юридичному факультеті. Під час навчання Комаров учителював у сільських школах на Харківщині. **«Як першу науку письменства, так само аритметики, священну історію і всі розмови з наук природних я вів цілком по-українськи»**, згадував МК. На роки його навчання припало піднесення суспільної активності студентів. Бурхливе інтелектуальне середовище університету захопило МК.

За роки навчання він:

- відвідував лекції **О. О. Потебні**;
- учителював у селах на Харківщині та Катеринославщині, де вів заняття українською мовою;
- збирав народні пісні, думи, колядки, щедрівки;
- опублікував у 1865 р. свою першу статтю в газеті «Два варианта южно-русской народной думы про Савву Чалого».

Харківський університет.
Перша будівля, 1910..
Реставрація ШІ



Випускники Харківського університету, з якими
Комаров підтримував соціальні та інтелектуальні зв'язки:
М. Старицький, Є. Чикаленко, **Д. Яворницький**, І. Липа та ін.



Дмитро Яворницький (1855–1940) — громадський діяч, історик, дослідник козаччини, автор 3-томної праці «Історія запорізьких козаків». Підказав І. Репіну ідею для картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Надихнув М. Лисенка на створення опери «Тарас Бульба». З 1902 р. очолював історичний музей у м. Дніпро, зібрав унікальну колекцію експонатів.



Олександр Потебня (1835–1891) — мовознавець, філософ, теоретик літератури, фольклорист, етнограф, педагог, громадський діяч. Зробив значний внесок у загальне мовознавство, психолінгвістику, етимологію, історичну граматику тощо. Його ідеї лишаються актуальними й у наші дні.

« В часи перебування в університеті батько мій, здається, захоплювався «народництвом» (про це говорить хоча б його портрет тих років в українському селянському убранні). Здається мені, що для людини з «народницьким» напрямком найбільш підходив саме правничий фах. »

— Богдан Комаров

На згадку про роки навчання Михайло Федорович замовив собі золотий жетон з написом «Харківський університет» і роком закінчення. Він носив його на ланцюжку годинника, і цей жетон був із ним похований.



Михайло Комаров у народному
вбранні. 1865 р. Колоризація ШІ

Острогозьк

1867–1879

Закінчивши Харківський університет, Михайло Комаров влаштувався на роботу в місті Острогозьку Воронежської губернії, де спочатку працював кандидатом на судові посади, а потім перейшов у адвокатуру. Окрім цього МК продовжував етнографічні дослідження, а також займався перекладом науково-популярних книжок та їхньою адаптацією для українського читача. Так з'явилися «Розмова про небо та землю» і «Розмова про земні сили», які були видані у Києві.

Острогозьк —

місто Воронежської обл. РФ. У минулому — один із центрів Слобідської України. Засноване козаками Чернігівського і Ніжинського полків як військова фортеця. Мало змішане українсько-російське населення при переважанні українців.



В Острогозьку Михайло зустрів 15-річну Любов Болеславівну Грабовську з німецько-польської родини й одружився із нею у 1869 році. Для цього навіть довелося брати дозвіл в архієпископа. Вона стала його вірною дружиною на все життя. Там же, в Острогозьку, у подружжя народилося чотири доньки — Маргарита, Галина, Любов і Віра.

У 60-х роках у Києві, Харкові, Одесі почали виникати об'єднання української інтелігенції, діяльність яких мала національно-культурницьке та громадсько-політичне спрямування. Вони продовжували ідеї Кирило-Мефодіївського братства. У 1870-х роках український національний рух набув нового імпульсу. Провідну роль у ньому відігравала Київська так звана **«Стара громада»**, осердям якої стала університетська еліта — зокрема В. Антонович і М. Драгоманов. Довкола них гуртувалася здібна молодь. Увага громадівців зосереджувалася на просвітницькій та науковій діяльності — вивченні історії, фольклору тощо. Друкованим органом Київської громади був журнал «Кіевская старина» (1882—1906).

Київ

1879—1883

Михайло Комаров з дружиною і доньками переїхав до Києва. Там він зблизився з однодумцями, влився у **Громаду**.

Чим займався МК:

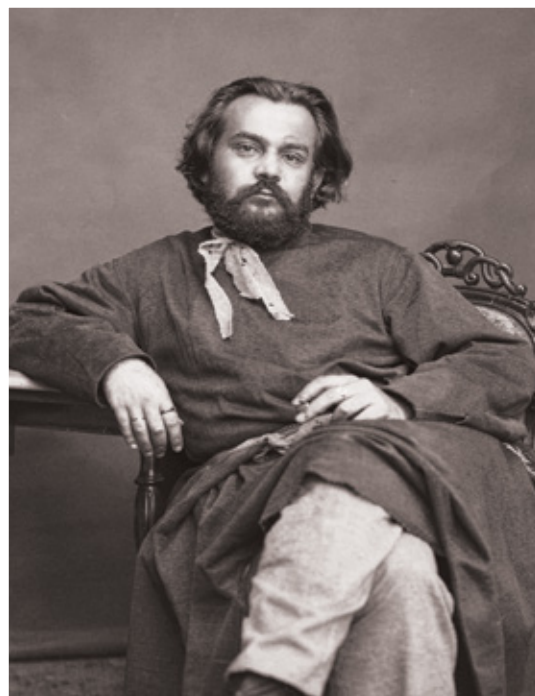
- працював присяжним повіреним;
- став членом Київської громади;
- вирішував юридичні питання щодо облаштування могили Т. Г. Шевченка у Каневі;
- працював над систематизацією і відбором матеріалів для українсько-російського і російсько-українського словників;
- видавав науково-популярні книжки;
- заснував платну приватну бібліотеку;
- уклав бібліографічний «Показчик нової української літератури» й опублікував його в альманасі «Рада» (1883).

З ким спілкувався МК:

історик Володимир Антонович, етнограф Олександр Русов, письменник, корифей українського театру **Михайло Старицький**, композитор **Микола Лисенко**, письменниця Олена Пчілка, київські видавці та книгарі.



Микола Лисенко (1842–1912) — композитор, піаніст, хоровий диригент, засновник української національної опери, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч. Автор 10 опер на українські теми («Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда»), 120 камерно-вокальних творів (більшість на тексти Т. Шевченка), 40 хорових творів. За життя записав понад 1500 українських народних пісень.



Михайло Старицький (1839–1904) — письменник, поет, драматург, один з корифеїв і засновників українського професійного театру, меценат, видавець. Друг М. Лисенка, з яким разом навчалися у Харківському та Київському університетах. У 1883 і 1884 роках видав власним коштом два випуски альманаху «Рада». Перекладав українською мовою твори класиків світової літератури, зокрема В. Шекспіра («Гамлет»). Автор історичних романів («Облога Буші»), п'єс («За двома зайцями»), віршів.

**Трохим Зіньківський
(1861–1891) —**

письменник, фольклорист
та публіцист, один з перших
українських енциклопедистів

Умань

1883—1887

До Умані Михайло Комаров переїхав з дружиною і двома молодшими дітьми — Вірою та Богданом. У Києві лишилася теща Віра Олександрівна й трое старших дочок: Маргарита, Люба і Галя. Вони часто їздили один до одного на гостини.

Жили скромно — на першому поверсі була контора, а на другому помешкання. І хоч суспільно-політична атмосфера в країні була гнітюча через численні заборони та переслідування соціальних і національних ініціатив, з появою Комарових українське життя Умані значно пожвавилось.

«Комаров тут тільки з нового року за його ініціативою тут були влаштовані 26 лютого роковини Шевченка з рефератами, декламацією і співами його творів. Також розіграли оперету «Чорноморці»... але поліція спричинила нездоланні труднощі.

— Трохим Зіньківський

«Чоловік він вельми розумний, на нас з Трохимом він мав таке чарування, наче рідний батько на своїх дітей, але не той батько, що його бояться, ні, це батько щирий, а при нужді й сорочку зніме для тебе.

В домі Комарових збиралися люди, яких об'єднувала любов до української народної пісні, літератури, мови. Вони працювали над укладанням російсько-українського словника. Це був масштабний проєкт, який тривав багато років, і до якого були залучені значні інтелектуальні сили.

Проте збори на квартирі викликали підозри у поліції.

Особливо приставали до них за те, як то, мов, можна: люди збираються та щоб ніколи і в карти не грали? Хіба можна що робить путніше від карт? Коли не карти, то соціалісти!!!



— Василь Кравченко

Отже, Михайлові Федоровичу, який потрапив під поліцейний нагляд, довелося запрошувати до себе «справника та помічника, та судовиків» грати в карти, щоб відвернути підозри.

Хоч М. Комаров недовго прожив в Умані, це були роки плідної роботи:

- працював над укладанням російсько-українського словника;
- підготував і видав першу частину «Бібліографічного покажчика нового русько-українського письменства (від 1798-го до 1887 р.)»;
- рецензував нові українські книги, слідкував за розвитком літератури;
- публікував літературознавчі статті, огляди, рецензії у львівських часописах «Правда», «Діло», «Зоря» та ін.

Про уманський період нагадує псевдонім «М. Уманець», яким Михайло Федорович часто користувався.

Василь Кравченко (1862–1945) —

етнограф, фольклорист,
музезознавець, письменник.
Член Науково-філологічного
гуртка в Одесі

Про вплив, який Комаров і його робота над словником справляли в Умані, згадував видатний історик літератури **Сергій Єфремов** у газеті «Рада» за 1913 р.:



«Було те в другій половині 80-х років минулого віку. Я вчився тоді в одній з нижчих шкіл в Уманю в атмосфері стільки ж стихійно українській, скільки ж і далекій од якої-небудь виразнішої свідомості. Проте до нас, школярів, що говорили по українському, доходили чутки про місцевих «нотаблів», між якими перед вів «нотаріус Комаров», що теж скрізь і завжди говорять «по-мужицькому». Це нас дивувало. Адже то було виборне товариство в місті, до його належало кілька лікарів, учителів, тощо, — людей, що в нашому школярському розумінні так далеко стояли од «мужицького» життя. Чому ж вони простої мови не цураються? Особливу сенсацію викликала була чутка, що Комаров з іншими складали якийсь «мужицький словарь», а поліція їх на цьому присочила.

І знов ціла низку питань... Насамперед — що то за словарь такий і яка йому потреба в тому «мужицькому» словареві? З другого боку — що тут такого злочинного, що викликало гнів всесильного справника?

Та пригода була одним з перших вражень на світанку свідомості й керувала думками до національного самопізнання. Я добре пам'ятаю ті розмови й змагання між школярами, що викликала вона, і ті питання, які вона підсувала в дитячі голови. І ймення з вівіски над конторою «нотаріуса Комарова» довго не сходило нам з уст. Потім я спізнався з тим «нотаріусом Комаровим», але те перше дитяче враження про його, як про якийсь центр культурної роботи, не тільки не затерлося, але ще більш знайшло собі поживи од безпосередніх стосунків з ним.



**Сергій Єфремов
(1876–1939) —**

літературний критик,
історик літератури,
громадсько-політичний діяч.
Дійсний член НТШ, академік
ВУАН. Автор 2-томної
праці «Історія українського
письменства».

Одеса 1887—1913

У 1887 році родина Комарових осіла в Одесі. Нотаріальна контора батька містилася на Поштовій (пізніше Жуковського), 25, власне, на розі Поштової (тепер Святослава Караванського — прим. упор.) і Катерининської (тепер Європейська — прим. упор.), в домі Залужного на першому поверсі, а його родина поселилась в сусідньому будинкові по вулиці Поштовій, 27, у добродійки Бондаревської. Згодом наша родина переселилася в той самий будинок, де батькова контора, спочатку на третій поверх, а потім на другий.



Вул. Святослава Караванського, 27.
Фото зістарене ШІ

В Одесі Михайло Комаров прожив до останніх днів. Тут він не лише увійшов до української громади міста, а й став одним із її лідерів.

Хоч батько й був правником по фаху, однак його покликанням була художня література, власне бібліографія українська. Весь вільний від нотаріальної роботи час він віддавав літературознавству, мові й етнографії. Видавши у 1883 році «Показчик нової української літератури», батько заложив підвалини української бібліографії. Згодом вийшли книги: «Українська драматургія», «Шевченко в літературі й мистецтві», «Бібліографія українського фольклору», «Словар російсько-український» в 4-х томах, науково-популярні брошури для народу та численні переклади з російських класиків.

Михайла Комарова називали «Українське серце Одеси»:

- був одним із найактивніших діячів Одеської громади;
- як правник допомагав однодумцям вирішувати юридичні питання;
- сприяв приїзду до Одеси Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського тощо;
- листувався з 199 кореспондентами — громадськими і культурними діячами;
- зробив вагомий внесок в увічнення пам'яті Шевченка;
- сприяв виданню українських книжок;
- зібрав велику бібліотеку українських видань — близько 3000 назв;

Все, що видавалось на терені Російської імперії і в Галичині українською мовою, не минало його рук.



— **Богдан Комаров**

- уклав і видав 4-томний російсько-український словник;
- укладав і видавав бібліографічні показники;
- писав історичні та етнографічні розвідки;
- багато публікувався в одеській, львівській, київській пресі;
- був організатором і керівником Одеської «Просвіти»;
- заснував перше українське видавництво в Одесі — «Сніп».

Діяльність

Михайла Комарова

У другій половині XIX століття українське слово опинилося під жорстким тиском імперської влади. Валуєвський та Емський укази значно обмежували використання української мови в освіті, культурі й науці. Здавалося б, за таких умов розвиток української культури мав би зупинитися. Та сталося навпаки: тиск тільки посилив опір і активізував процеси національного відродження.

Михайло Комаров, замість відкритого політичного протистояння, діяв як юрист і стратег, шукаючи можливості працювати в межах системи, обходячи гострі кути й використовуючи слабкості імперського законодавства. Він створював потужну наукову аргументацію на користь існування української мови та культури. Його праці — російсько-український словник, дослідження фольклору, театру, бібліографічні покажчики — стали переконливим доказом масштабності українського культурного процесу, наочно демонстрували його розвиток і суспільний резонанс, ставали свідченням живої, незнищенної культури. Недарма сучасники називали його «адвокатом українського слова».

Шевченкіана

Справою свого життя Михайло Комаров вважав дослідження життя і творчості Тараса Шевченка, увічнення його пам'яті. Матеріали про Шевченка він збирав усе життя. Ще живі були сучасники Великого Кобзаря, в народі переповідалися історії про нього, які ставали фольклором. Так, 1881 року у газеті «Труд» МК опублікував народну легенду про похорон Шевченка. Статті про упорядкування могили Шевченка, права на видання його творів, відзначення його роковин постійно з'являлися у тодішній пресі під різними псевдонімами й криптонімами — Неїжмак, М. К., С. О., М. Уманець, -Ць, М. У. В Одесі Комаров започаткував традицію відзначати день народження Тараса Шевченка, а не лише роковини його смерті.

Серед інших, надісланих до «Діла», матеріалів — розповідь про Шевченківські дні в Одесі, написана вже напередодні смерті. Позаяк традиційно пам'ять поета вшановували панахидами, то настрій на урочистостях був сумний. У переддень 100-ліття Кобзаря вчений пропонував святкувати день народження, а не смерті поета: і справді великий ювілей змінив цю традицію.

— М. Комариця

МК переймався долею родичів Кобзаря і допомагав, чим міг. Зокрема, Варфоломію Шевченку (троюрідному братові Тараса Григоровича) надав юридичну допомогу щодо оренди землі у Каневі, на якій облаштована Шевченкова могила. Богдан Комаров згадував, що Варфоломій бував у квартирі Комарових, і викликав чималий інтерес у дітей своєю кремезною статуєю.

Як і більшість тодішньої української інтелігенції, Михайло Комаров був залучений до збору коштів на пам'ятник Шевченкові. У 1902 році став дійсним членом Бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові.

Найбільший внесок у шевченкіану Комаров зробив у царині бібліографії, протягом життя збираючи всі публікації як самого Кобзаря, так і писання про нього.

У 1886–1887 рр. у часописі **«Кіевская старина»** було надруковано «Бібліографическій указатель матеріалов для изученія жизни и произведений Т. Г. Шевченка», і «Дополненіє» до нього.

«Кіевская Старина» —

щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис. Видавався у Києві українською та російською мовами у 1882–1907 роках. З журналом співпрацювали видатні історики, письменники, етнографи — Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Микола Костомаров, Павло Житецький, Орест Левицький, Олександра Єфименко, Олександр Лазаревський, Олександр Шрамченко, Володимир Щербина та інші.

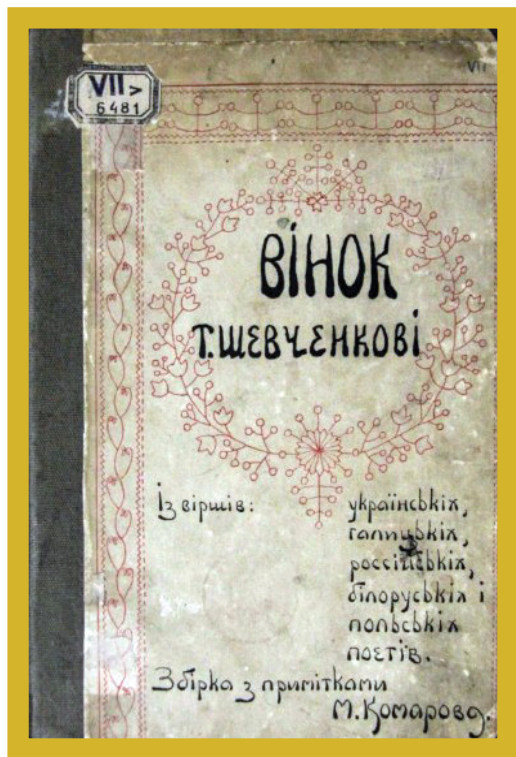
1903 року в Одесі було видано упорядкований Михайлом Комаровим бібліографічний покажчик **«Т. Шевченко в літературе и искусстве»**. Він фактично започаткував наукову шевченківську бібліографію:

- містив 1277 позицій (раніше було відомо не більше ніж 400);
- охоплював період понад півстоліття (1840–1903);
- системно відобразив не лише літературну спадщину Тараса Шевченка, а й його малюнки, а також музичні й театральні твори, створені на його честь або за мотивами його творчості.



У 1912 р. Комаров упорядкував і видав в Одесі великий поетичний збірник **«Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів»**, присвячений пам'яті Кобзаря, приурочений до його сторіччя.

«Вінок» містив 134 віршованих присвяти Кобзареві ста слов'яномовних поетів, написаних упродовж 70 років — з 1841 до 1912 р. Вірші-присвяти супроводжувалися докладними історико-літературними коментарями. «Вінок» був не просто альманахом, а серйозною науковою розвідкою. У 2001 р. Одеська національна наукова бібліотека здійснила репринтне видання збірки.



Батько української бібліографії

Кожний, що займався питанням про українську літературу, стрічався досі з непереможними перешкодами з браку повного показчика всього того, що написано українською мовою, а також і того, що появлялося з цього питання в руській літературі.

— Володимир Науменко

Ці слова влучно окреслюють проблему, з якою стикалися дослідники української культури. У національному вимірі бібліографія була і залишається важливим доказом існування й повноцінності культури та науки. Це добре усвідомив Михайло Комаров, який побачив у ній інструмент утвердження національної культури, доказ її повноти й тяглості.

У 1883 році в альманасі «Рада» було опубліковано «Бібліографічний показчик нової української літератури (1798–1883)», укладений М. Комаровим і супроводжений його передмовою. Видання охоплювало твори, що з'явилися як у підросійській Україні, так і в Галичині та за її межами протягом 85 років — від часу виходу «Енеїди» Котляревського.

Показчик мав продуману структуру: до кожної позиції додавалися відомості про критичні оцінки, біографічні та бібліографічні дані, розкривалися псевдоніми й криптоніми авторів, зазначався зміст твору та місце його першої публікації. Такий підхід значно полегшує працю дослідників і зберігає свою цінність донині.

Водночас показчик розширював уявлення про національну літературу та гуртував довкола української справи значно ширше коло людей.

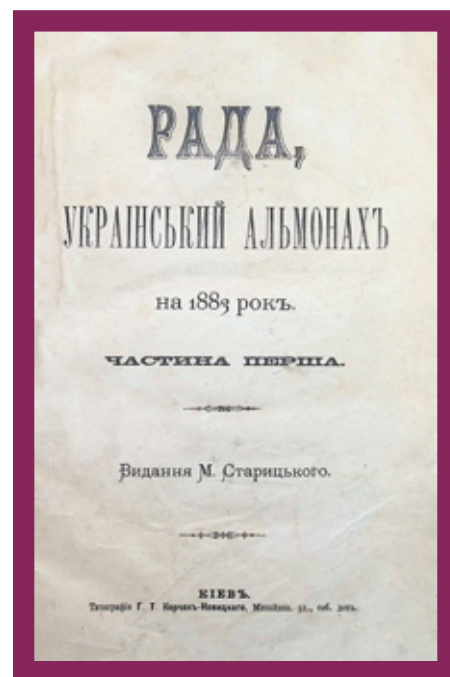
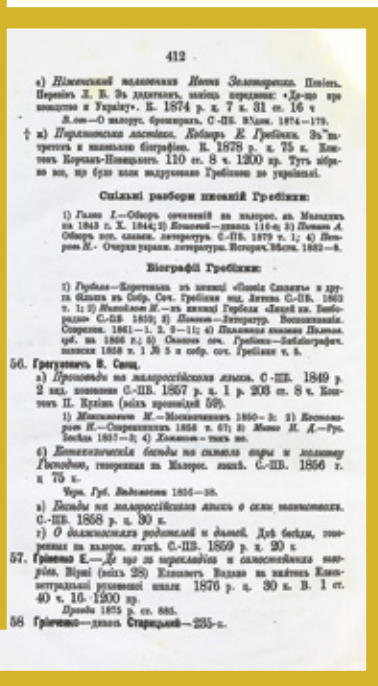


Володимир Науменко (1852–1919) —

педагог, філолог, громадський діяч, журналіст. Член Київської громади і «Просвіти», головний редактор і видавець часопису «Кіевская старина». 1902 р. придбав на своє ім'я ділянку землі, на якій знаходилася могила Тараса Шевченка, і взяв на себе всі клопоти з упорядкування і догляду за нею.

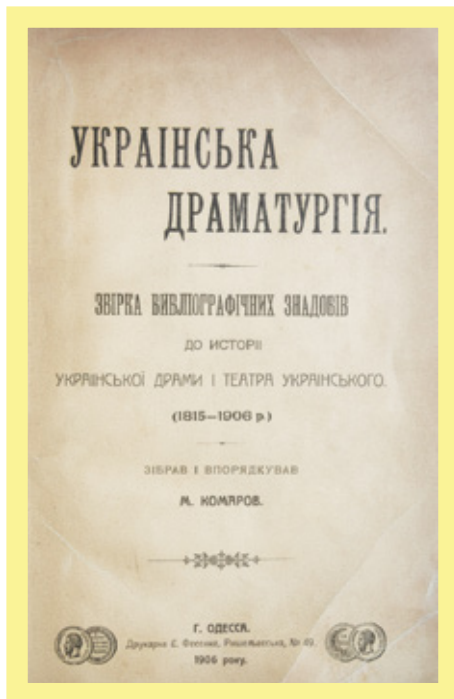
«Покажчик» зробив чимало: він показав українцям і ворогам українства, що наше письменство не таке-то вже й убоге, як звичайно всі думали; він нагадав і нетямущим українцям і україножерам, що українське письменство не скрізь так нидіє, як у Росії... Українофільство — це зовсім не справа маленької групи людей (як бажалося б декому довести), а це дуже широкий суспільний потік, і він має рясні джерела в нашій історичній минувшині.

— Агатангел Кримський



Дуже важна була в тій збірці перша проба української бібліографії, зладжена М. Комарем; вона вперше дала змогу своїм і чужим наглядно прослідити повільний зріст, ступневе ширшення та упадання українського письменства в Росії в XIX віці.

— Іван Франко



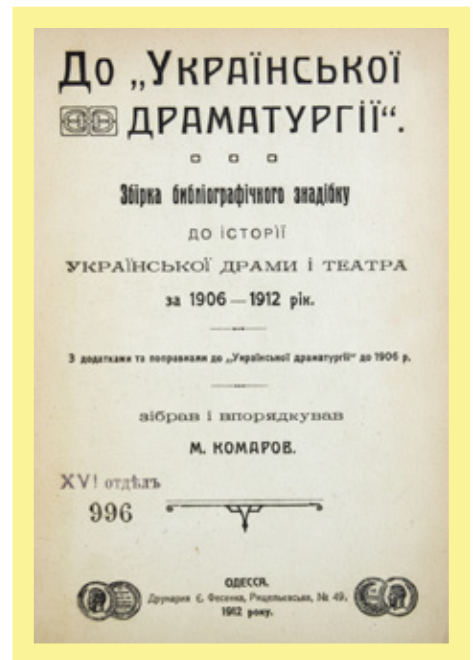
Наймасштабнішою бібліографічною працею Михайла Комарова стала книга, присвячена українському театру — ключовому чиннику збереження культури наприкінці XIX століття. Показчик «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815–1906)» вийшов в Одесі 1906 року й був приурочений до 25-річчя першої професійної трупи Марка Кропивницького. У ньому зібрано всі відомі драматичні твори українською мовою — як оригінальні, так і перекладні, включно з рукописними. Видання містило також матеріали з історії театру, біографічні відомості про діячів, розкривало псевдоніми, фіксувало дані про постановки, цензурні заборони та дозволи.

У 1912 році вийшло доповнення до цієї праці, в якому було подано нові матеріали й уточнено попередні.

У 1890 р. в Одесі вийшла «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань» з додатком «Бібліографічний показчик літератури малоруських приказок, прислів'їв, загадок тощо (1829–1888)».

Варто відзначити працю, присвячену Миколі Лисенку — «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенка (1868–1904 гг.)», видану в Києві 1904 року. У ній Комаров зібрав і впорядкував цінні матеріали про життя та багатогранну діяльність композитора.

Також МК склав бібліографічний показчик творів Степана Руданського.



Михайло Комаров працював над словником псевдонімів та криптонімів українських авторів, але не встиг закінчити роботу. Матеріали до словника, подані за рукописами Михайла Федоровича, опублікував в Одесі у 1928 році його син Богдан.

Знакова культурна подія — відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві — стала для Комарова поштовхом до створення нового бібліографічного покажчика. До нього увійшли видання і перевидання творів Котляревського, а також праці, присвячені його життю й творчості. Покажчик був опублікований у 1904 році в альманасі «На вічну пам'ять Котляревському».



Діячі української культури на відкритті пам'ятника І.Котляревському. Полтава, 1903 р. Михайло Комаров у 3-му ряду згори, 3-й ліворуч.

Укладання словника

Ще в Острогозьку, працюючи над перекладами науково-популярних книжок, Комаров гостро відчув брак української наукової термінології.

Як згадував **А. Кримський**, він «мусив задумуватися над точним відданням наукових термінів мовою українською — і відчув, що нам конче потрібен російсько-український словник». Користуючись словником М. Левченка («Опыт русско-украинского словаря», виданий у Києві 1874 р.), Комаров почав укладати власні доповнення, які згодом перевищили за обсягом початкове видання.

У Києві остаточно оформилась ідея щодо створення російсько-українського словника, який на науковому рівні спростовував би тезу Валуєвського циркуляра, що «малорусского языка» немає й бути не може.

Активна робота над цим важливим проектом тривала в Умані та Одесі, і завершилася виданням чотирьох томів «Словаря російсько-українського» у Львові (1893–1898). Видання містило переклад майже 40 тисяч російських слів і спиралося на лексичні матеріали, зібрані протягом двадцяти років учителями, священниками та етнографами безпосередньо «з уст народу» в різних регіонах України. На титулі словника поряд із псевдонімом Михайла Комарова «М. Уманець» зазначено криптонім «А. Спілка» — «Адеська [Одеська] спілка», тобто коло однодумців, які були причетні до роботи.



Агатангел Кримський (1871–1942) —

історик, мовознавець, славіст і сходознавець, спеціаліст з арабістики, тюркології та іраністики, письменник та перекладач, один з фундаторів першої української Академії наук. XVI сесією Генеральної асамблеї ЮНЕСКО 1970 року його ім'я занесене в перелік найвидатніших діячів світу. Залишив після себе понад тисячу наукових праць.

Літературна та наукова праця

В українському письменстві Комаров відомий не тільки як бібліограф нової української літератури, але й як її дослідник, що писав критичні замітки, некрологи й оголошував друком недруковані писання давнішніх письменників; як етнограф, головню знаний як упорядник «Нової збірки народних малоруських...», виданої 1890 р. в Одесі й замітної між іншим українською передмовою та доданим «Бібліографічним покажчиком»; як гарний популяризатор, добрий перекладчик і передовсім як дуже заслужений укладчик чотирьохтомового «Словаря російсько-українського». Живий відгомін згаданих інтересів і зайнять Комарова відбився в його листуванні, хоча воно часто має ширше значіння — документів із глухого часу в культурному житті України.

Михайло Комаров активно співпрацював із київськими та львівськими часописами, виступаючи переважно як літературний критик. Його статті й рецензії друкували «Кіевская старина», «Рада», «Зоря», «Діло», «Правда», «Одесский вестник», «По морю и суше». Лише для «Зорі» він підготував близько шістдесяти рецензій — на той час це був справді значний доробок.

Він підтримував зв'язки з провідними діячами української культури — Михайлом Грушевським, Іваном Франком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Дмитром Яворницьким, Дмитром Дорошенком та іншими. Як справжній дослідник, МК невтомно збирав літературні матеріали, попри те, що в Російській імперії українських книжок видавалося вкрай мало, а ввезення їх із Галичини наштовхувалося на численні перешкоди.

Всі, хто лише знав Комарова, сповідають, що своїм знанням української літератури, своїми порадами і книжками з своєї багатой і цінної бібліотеки він велико прислужився до поширення національної свідомості серед свого оточення.

— Михайло Возняк

У своїх оглядах МК охоплював увесь український культурний простір — не лише Наддніпрянщину, а й Галичину та Буковину, які для багатьох сучасників залишалися майже невідомими.

Я тут поведу річ не тільки про Україну (тобто, підросійську частину — прим. упор.), але про Галичину і Буковину, бо все ж то єдина Русь-Україна; однакові звичаї, однакова мова з'єднують нас і всі наші змагання на полі громадського добробуту, на основі широкої освіти нашого народу на народній мові — суть однакові.

— Михайло Комаров

Михайло Федорович листувався з багатьма діячами української культури як в Україні, так і за її межами — його архів налічує 199 кореспондентів і листів від них понад 1000.

Він був відкритим до всіх, хто цікавився розвитком української культури. До нього за добрим словом, за порадою зверталися представники різних соціальних верств і професій, прості робітники й селяни.

Коло інтересів МК було надзвичайно широким: перекладацька діяльність, фольклористика, етнографія, історія. Він створював історичні розвідки про козацьке минуле — зокрема про Антіна Головатого, Богдана Хмельницького, традиції Запорозької Січі.

Особливого значення надавав перекладам, відстоюючи право українців послуговуватися рідною мовою в усіх сферах життя, зокрема і в духовній. Цій темі присвячена його остання за життя праця — **«П. Морачевський та його переклад Св[ятого] Євангелія на українську мову»** (Одеса, 1913).

Про те, наскільки спраглими були одесити до україномовних проповідей, Комаров писав у газеті «Рада» (1907, № 75):



«Другого дня, в неділю 25 лютого у Покровській церкві відправлено було панахиду по Тарасові (Шевченку — прим. упор.). Про панахиду було оповіщено в газетах і ся оповістка зібрала в церкву багато людей, а тут ще пронеслась чутка, що батюшка казатиме слово по українськи, то кожному хотілося вперше на віку почути рідне слово в Божому храмі. Тільки що почав батюшка перед панахидою своє «Слово», тільки рідна мова голосно розітнулася в церкві, як усі присутні стали підходити якомога ближче до панотця, щоб то краще чути було, щоб не пропустити ні єдиного словечка. Поміж молящихся був один священник, котрий потім казав: «от коли б так слухали, то можна б частіше говорити проповіді щоб коли слухали з таким благоговінням, як оце сьогодні, то я се вперше на віку бачу. Мабуть таки справді рідна мова ближча до серця.»



Покровська церква

Видавнича діяльність

Чималий вклад батько вніс і у видавничу справу, всіляко підтримуючи друкування українських книжок. Чимало видань з'явилося у світ за його власним коштом. Кожну заощаджену копійку він тратив на друкування і придбання книг.

— Богдан Комаров

Михайло Комаров перекладав українською мовою та готував до друку твори М. Костомарова і М. Гоголя, оприлюднив раніше невидані тексти Віктора Забіли, Степана Руданського, Костянтина Думитрашка, Петра Гулака-Артемовського та Олекси Стороженка.

Його коштом було видано 1-й том «Збірника творів М. Кропивницького» (Київ, 1882). За його сприяння були видані в Одесі твори Нечуя-Левицького (1885), Т. Шевченка (1889), І. Карпенка-Карого у 5-ти томах (1897), О. Кониського-Перебенді у 4-х томах (1899), П. Куліша (1901). Усі ці видання вийшли у типографії Ю. Фесенка.

У Львові вийшли твори С. Руданського (1895), з передмовою, примітками та бібліографічним покажчиком, написаними М. К.; а також оповідання Олекси Стороженка «Марко проклятий» (1903).

МК працював над «Одеським літературно-етнографічним збірником на 1889 р.» під назвою «Розмова», однак цензура заборонила його друк. Така ж доля спіткала і другий збірник — «Запомога», що замислювався як благодійне видання на підтримку жертв голоду 1891–1892 років у Степовій Україні.

М. Комаров ініціював заснування видавництва «Сніп».

«Сніп» (1906–1913) —

перше в Одесі українське книговидавництво. Засноване 1906 року місцевим культурно-освітнім товариством «Просвіта».

Створенню «Снопа» передувало утворення видавничого фонду імені Л. Смоленського. Підготовлені видавництвом книжки друкувалися, головним чином, у друкарні Ю. Фесенка, частково — в закладі Акціонерного Південноросійського товариства друкарської справи (колишнє підприємство першого одеського друкаря П. Францова). «Сніп» випустив сім книг.



Юхим (Євтим, Єфим) Фесенко (1850–1926) —

друкар, видавець, благодійник, член одеської громади і «Просвіти». Народився на Чернігівщині. У 19 років покинув батьківський дім з кількома копійками в кишені. В Одесі швидко знайшов роботу завдяки тямущості й працелюбності. А вже у 33 роки відкрив власну друкарню. На початку XX ст. типо-хромолітографія Ю. І. Фесенка стала найвідомішою в Одесі. Її продукція отримала 4 медалі на міжнародних виставках.

Вирізнявся дбайливим ставленням до робітників друкарні, першим серед видавців у Російській імперії ввів 8-годинний робочий день. Після націоналізації підприємства у 1918 р. за клопотанням робітників залишався його директором до самої смерті. 2 рукописних зошити спогадів Юхима Івановича зберігаються в Одеському літературному музеї. Вони опубліковані у книзі «Семейный альбом», виданої Одеським літературним музеєм за фінансової підтримки нащадків видатного друкаря.

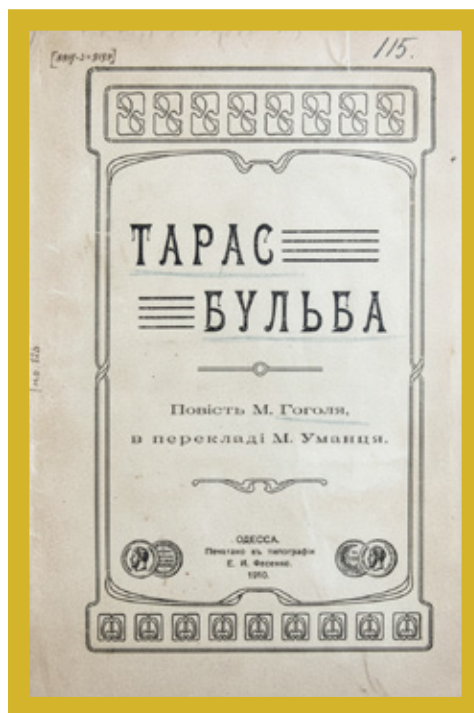


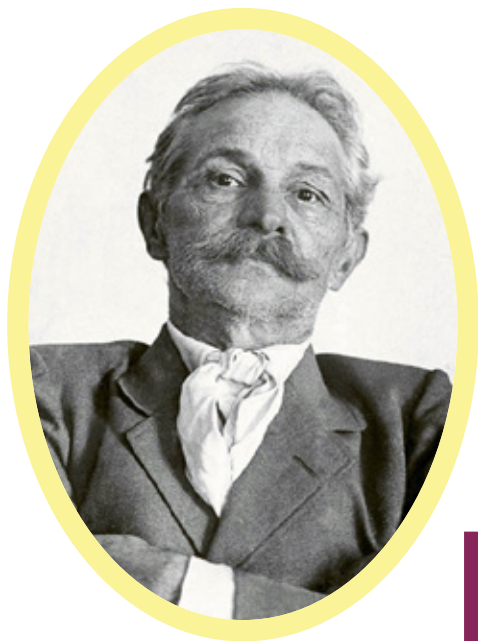


Велику роль в українському книговидавництві в Одесі відіграла поява технічно досконалої друкарні Юхима Фесенка — відомого видавця, друкаря й мецената. Заснована 1883 року, вона швидко стала однією з найпотужніших у місті: її продукція виходила великими накладками, здобувала міжнародні відзнаки й була відомою далеко за межами України. Особливу увагу Фесенко приділяв українським виданням, часто друкуючи їх власним коштом і тим самим підтримуючи розвиток національної культури. Спочатку друкарня містилася в будинку Маврокордато на Грецькій вулиці, а з 1886 року — на Рішельєвській, 47.

У типографії Фесенка друкувалися фольклорні збірки, бібліографічні покажчики, історичні розвідки М. Комарова, його переклад «Тараса Бульби» М. Гоголя, а також збірка поезій Галини Комарової «Починок. Пісні, думи та мрії (1900–1904)».

Саме в друкарні Фесенка побачила світ значна частина українських книжок, виданих в Одесі до 1918 року. Серед них — перший одеський український літературний альманах «Нива» (1885), твори Тараса Шевченка, роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша з ілюстраціями Амвросія Ждахи.





**Амвросій Ждаха
(1855–1927) —**

художник, книжковий ілюстратор, викладач, етнограф. Член Одеської товариства історії та старожитностей, Товариства художників ім. К. Костанді, одеського товариства «Просвіта». У книжковій графіці виробив український варіант стилю модерн.

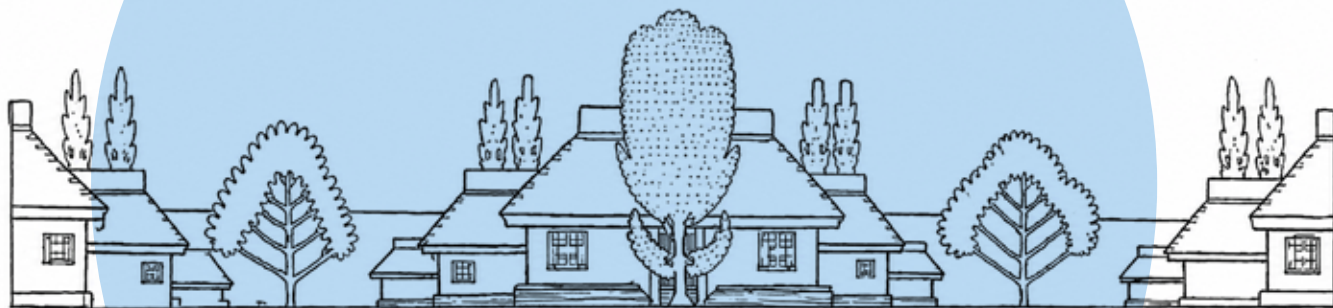


На початку XX століття друкарня Фесенка залишалася одним із головних осередків українського книговидання на півдні України. Після встановлення радянської влади її було націоналізовано, однак видані тут книжки пережили війни й політичні зміни, ставши цінними пам'ятками культури.

Сумною є доля самої будівлі друкарні на Рішельєвській, 47. Попри її історичну значущість, у 2021 році її було знищено — і разом із нею зник ще один матеріальний слід великої культурної історії Одеси.



У КОЛІ ОДНОДУМЦІВ



Громада

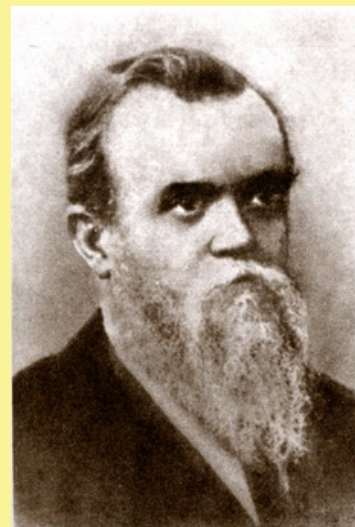
Заслуги таких людей, як Комаров, міряються не тільки тим, що вони встигли за життя зробити, а й тією атмосферою, яку творили вони круг себе, куди б доля не кидала ними. Скрізь, де доводилось їм перебувати, вони ставали осередком громадянства, збирали людей коло себе, керували ними й направляли на працю для добра рідного краю. І часто ця атмосфера громадськості захоплювала в себе навіть тих, хто далеко стояв од того осередку й не почував на собі його безпосереднього впливу.

— **Сергій Єфремов**

Опинившись в Одесі у 1887 році, Михайло Федорович одразу поринув у громадське й культурне життя міста, став активним членом Одеської громади — осередку української інтелігенції, що сформувався навколо педагога Леоніда Смоленського.

Український гурток існував в Одесі ще з кінця 1860-х років, а 1870-ті стали періодом особливого піднесення громадської ініціативи й національного відродження.

У 80-х роках Одеська громада зазнала значних втрат через арешти і переслідування. Як зазначав дослідник діяльності Одеської громади О. Болдирєв, *«у той час займатися політикою означало займатися культурою, а займатися культурою означало приречувати себе на переслідування уряду та на можливість повсякчас опинитися або в політичній еміграції, або в політичній в'язниці»*.



**Леонід Смоленський
(1844–1905) —**

громадський діяч, один з керівників та ідеологів Одеської української громади XIX ст., видатний педагог, викладач історії, визначний промовець. Як вчитель-історик був феноменально популярним в Одесі, викладав практично у всіх приватних навчальних закладах міста. За громадську діяльність був заарештований у 1882 р.

Стара громада Одеси (70–80-ті роки)



**Олексій Андрієвський
(1845–1902) —**

педагог, просвітитель та громадський діяч. Розробив прогресивну програму реформ освіти. Був директором Одеського сирітського притулку. За його сприяння у 1876 р. відбулася зустріч М. Драгоманова з Одеською Громадою. Ініціював збір коштів на створення народної школи ім. Т. Шевченка.



**Петро Ніщинський
(1832–1896) —**

композитор, педагог, перекладав українською мовою твори античних класиків. Збирав та обробляв українські народні пісні, писав музичні твори, організовував музичні колективи. Автор твору «Вечорниці».



**Микола Ковалевський
(1841–1897) —**

громадський діяч. Збирав кошти для прогресивної української преси за кордоном. Л. Українка відвідувала «зібрання для самоосвіти» у його помешканні в Києві. Певний час був службовцем Одеської міської управи. Тримав зв'язок між Одеською й Київською громадами.



**Петро Цитович
(1843(44)–1913) —**

правознавець, публіцист. Навчався і викладав у Харківському університеті. 1873 року став професором кафедри цивільного права Одеського університету.



**Олександр Русов
(1847–1915) —**

статистик, етнограф, фольклорист, член Київської громади. Брав участь у підготовці Празького видання «Кобзаря» 1876 року — першого повного, нецензурованого зібрання творів Т. Шевченка.



**Софія Русова
(1856–1940) —**

педагогиня, реформаторка освіти, засновниця перших дитячих садочків, голова департаменту дошкільної освіти УНР, активна діячка жіночого руху. У в 1871 р. відкрила у Києві перший українськомовний дитячий садочок (який відвідували діти М. Старицького) і недільну школу. У 1879–1883 роках мешкала в Одесі.



**Дмитро Овсянко-Куликовський
(1853–1920) —**

видатний мовознавець, літературознавець, один із засновників санскритології. Учень Потебні. Підтримував стосунки з М. Драгомановим.



**Петро Климович
(1855–1920) —**

член Одеської міської управи. Відповідав за будівництво і благоустрій у місті. Чимало зробив для покращення роботи одеського водогону, каналізації, вивезення сміття, транспортного сполучення, брукування та розширення вулиць та ін.

Однак діяльність громади не припинилася. Наприкінці 80-х, у 90-х роках з'явилися нові енергійні люди, і Одеська громада стала чи не найбільшою в Україні. Михайло Комаров — поряд із Смоленським — став її очільником.

Стара громада Одеси (80–90-ті роки)



**Євген Чикаленко
(1861–1929) —**

меценат, видавець,
публіцист, землевласник.
Написав низку праць
із сільського господарства.
Видавав власним коштом
українську газету «Рада»,
журнали, книжки.



**Іван Липа
(1865–1923) —**

письменник, лікар, один із
засновників «Братства Тарасівців»,
одеської «Просвіти», «Одеського
українського клубу», організатор
видавництва «Одеська літературна
спілка». У 1905 році видав в Одесі
альманах «Багаття». У 1917 р.
заснував видавництво «Народній
Стяг». Громадський і політичний
діяч, міністр віросповідань УНР.



**Іван Луценко
(1863–1919) —**

лікар, громадський, політичний
та військовий діяч. У його квартирі
відбулося заснування Одеської
«Просвіти». Один із організаторів
відродження українського
козацтва, Займався українізацією
Чорноморського флоту.

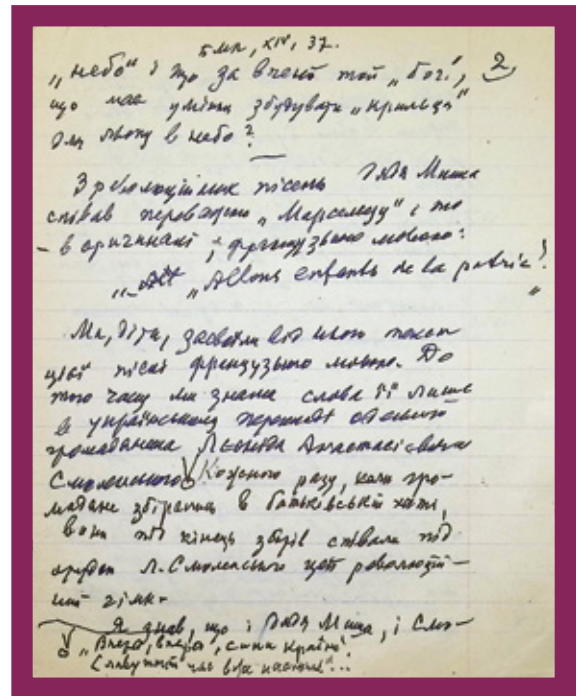
Зібрання відбувалися, зокрема, у квартирі Л. Смоленського (вул. Старопортофранківська, 81). Вони мали вигляд дружніх посиденьок — із вином і частуванням у родинному колі. Така форма допомагала уникати підозр поліції. Богдан Комаров згадував, що зустрічі проходили і в домі його батька та починалися співом «Марсельєзи» в українському перекладі Л. Смоленського.



**Сергій Шелухин
(1864–1938) —**

прокурор, суддя, науковець, громадський діяч. Автор понад 60 статей з історії України, член одеського товариства історії та старожитностей, Одеського юридичного і бібліографічного товариств. Був членом центральної ради, генеральним суддею УНР, міністром.

Діяльність місцевої Громади мала культурницький характер. Основна увага зосереджувалася на розвитку українського театру, який саме в цей час переживав в Одесі розквіт. Трупи М. Старицького, М. Кропивницького, М. Садовського та П. Саксаганського протягом багатьох років майже не залишали Одесу, перетворивши її на провідний осередок культури Степової України.



Рукопис Б. Комарова
«Дядя Миша співає»

М. Кропивницького, М. Садовського та П. Саксаганського протягом багатьох років майже не залишали Одесу, перетворивши її на провідний осередок культури Степової України.

Театр корифеїв —

перший професійний український театр, створений у 1882 р. в Єлисаветграді (нині Кропивницький) під керівництвом Марка Кропивницького. У серпні 1883 р. М. Старицький очолив труп, що об'єднала видатних майстрів сцени (Марія Заньковецька, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Іван Карпенко-Карий, Марія Садовська-Барілотті). З часом трупа розділилася і в різних форматах театр корифеїв проіснував до 1910 р. Частина акторів продовжила театральну діяльність за часи Радянського Союзу.

Під час гастролей **Театру корифеїв** в Одесі Комарови відвідували вистави, були шанувальниками видатних талановитих акторів. За сприяння Михайла Комарова вийшли друком збірники творів М. Кропивницького та І. Карпенко-Карого (Тобілевича).

Данину українському театрові М. Комаров віддав, уклавши фундаментальні покажчики української драматургії. Про дружні стосунки, підтримку, юридичні поради свідчить листування між корифеями українського театру та М. Комаровим.



Примітною рисою Одеської громади було те, що до її складу входили представники різних професій: викладачі гімназій і училищ, чиновники, юристи, лікарі, банківські службовці, інженери, урядовці — переважно з ліберального на той час міністерства фінансів. Це були люди, задіяні майже в усіх сферах життя Одеси й водночас щиро зацікавлені в українському національному відродженні.

Громада складалася з людей різних політико-соціальних світоглядів, об'єднаних не програмою, а тільки любов'ю до українського слова. Щоб вступити в Громаду, головне значення мало не національне походження, а «самовизначення», сума ідей, спочування. Важно було, за формулюванням Л. А. Смоленського, визнання двох тез: 1) народність даної країни визначається по її селянському населенню, 2) хто живе, як постійний житель даної країни, повинен служити її інтересам, себто інтересам її народу.

— **Є. Чикаленко**

Об'єднані спільною ідеєю, вони формували своєрідну мережу взаємодопомоги: підтримували один одного, сприяли працевлаштуванню, запрошували до міста однодумців. Так, Євген Чикаленко допоміг знайти роботу лікарям Іванові Липі та Модестові Левицькому; до Одеси на певний час приїздив поет Микола Вороний, де видав у 1903 літературний альманах «З-над хмар і з долин».



**Микола Вороний
(1871–1938) —**

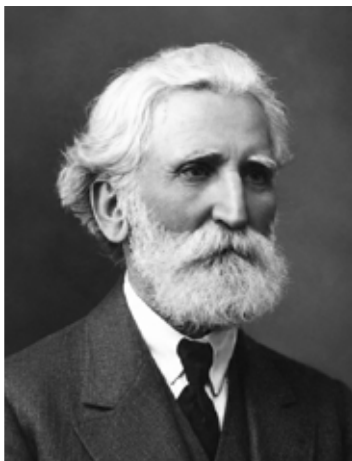
поет, театрознавець,
перекладач. Зібрав і видав
1903 р. в Одесі альманах
«З-над хмар и з долин:
український альманах
(збірник творів сьогочасних
авторів)». Вихід альманаху
став важливим етапом
у зміцненні становища
української мови в Одесі
та в усій Україні.

Цікавою є історія **Михайла Коцюбинського**. Молодий, але вже знаний письменник, перебуваючи під таємним наглядом поліції, не міг знайти роботу у рідній Вінниці.



Михайло Коцюбинський (1864–1913) —

письменник, громадський діяч, голова «Просвіти» у Чернігові. Автор повісті «Тіні забутих предків», оповідань «На камені», «Intermezzo», які вважаються шедеврами імпресіонізму в українській літературі.



Опанас Погибка (Панас, Афанасій Погибко) (1857–1939) —

український вчений-агроном, виноградар. Член Одеської Громади і «Просвіти». У 1882 році був заарештований за українофільство. Працював експертом філоксерної комісії. Завідував освоєнням одеських полів зрошення. Організатор перших досліджень з меліорації земель у Молдові та метеорологічної станції у Тирасполі.

Філоксерна комісія —

спеціальний орган у Російській імперії (к. XIX — п. XX ст.), створений для боротьби з філоксерою — шкідником винограду. Комісія займалася обстеженням виноградників, знищенням заражених лоз та карантинними заходами.

Він вирішив податися до Одеси, і звернувся по допомогу до М. Комарова. Вони вже листувалися раніше з приводу видання альманаху «Запомога». Комаров залучив до справи свого знайомого — агронома **Опанаса Погибку**, експерта Одеської комісії з боротьби з **філоксерою**.

На сезонні роботи у виноградниках Бессарабії потрібна була значна кількість працівників, і Погибка охоче залучав до них освічену молодь — студентів Київського, Харківського, Одеського університетів. Він погодився допомогти й Коцюбинському.

Так письменник опинився в Одесі, познайомився з членами Громади, зокрема з Євгеном Чикаленком, з яким зберіг дружні стосунки на все життя.

Робота у філоксерній комісії також мала своє значення: завдяки їй з'явився цикл оповідань про життя молдавських і українських селян Подунав'я та Подністров'я. Там же, на виноградниках, подалі від нагляду поліції, Коцюбинський познайомився з **Віталієм Боровиком** — співзасновником **«Братства тарасівців»**, якого також працевлаштував Опанас Погибка.

Водночас сезонна робота не задовольняла письменника. Комаров пропонував йому різні варіанти — посада помічника бухгалтера на паперовій фабриці, робота економа у сиротинці. Проте через низьку оплату й марудну роботу, що не пасувала творчій натурі, Коцюбинський від них відмовився й повернувся до роботи у філоксерній комісії на виноградниках Криму.

Цьому періоду ми завдячуємо «кримському» циклу його оповідань. З Комаровим і його родиною Коцюбинський підтримував теплі стосунки все життя.



Віталій Боровик (1864–1937) —

перекладач, поет, громадський діяч.
Співзасновник «Братства тарасівців».

Листувався з Лесею Українкою, входив до літературного гуртка «Плеяда». Працював у філоксерному комітеті в Бессарабії та Криму. Був одружений із донькою А. Ждахи Оленою. Член Одеської громади і «Просвіти». Заснував в Одесі українську книгарню «Діло» і видавництво «Воля й доля».

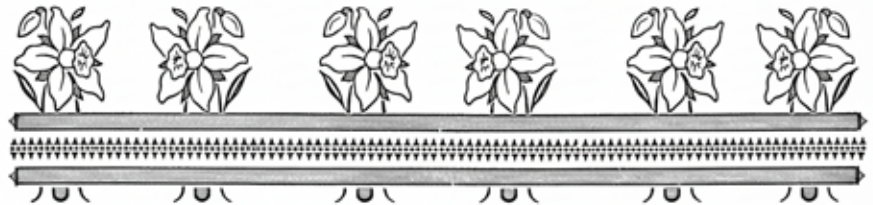
«Братство тарасівців» —

таємна революційна організація національно свідомого українства. Проголошене влітку 1891 студентами Харківського університету І. Липою, М. Байздренком, М. Базькевичем та Університету св. Володимира (Київ) В. Боровиком на могилі Т. Шевченка. Метою була боротьба за національне відродження України. До складу гуртка входили студенти близько 30-ти навчальних закладів Харкова, а згодом інших міст України.

Громадівці були об'єднані спільною ідеєю, проте у них виникали суперечки й непорозуміння, проявлялися симпатії та антипатії. Один із членів громади та «Просвіти», Є. Чикаленко, у своїх щоденниках подає живі, неідеалізовані характеристики сучасників і подій. Ці записи є надзвичайно цінним джерелом для розуміння духу епохи.

Найвидатнішими членами нашої одеської «Громади» були: Л. Смоленський, М. Комар та Михайло Климович.

Л. А. Смоленський користувався в одеській «Громаді» безмежним авторитетом та загальною повагою, він був центром, невиданим головою, бо в одеській та й київській «Старих Громадах» не було вибраного голови, а головував раз у раз господар хати, в якій збиралася «Громада».





«Смоленський був касиром громадським та ідеологом; він не раз доводив, що «Громада» київська, а за нею й одеська мають через Кирило-Методіївське братство преемственний зв'язок з тими українськими братствами, що колись врятували Україну від колонізації, і прорікав, що колись отакі організації, як «Громада», врятують Україну і від московського ярма.»

«Другою найвидатнішою особою в одеській «Громаді» був відомий бібліограф Михайло Комар. З великою круглою лисою головою та великими запорозькими вусами, він нагадував запорожця, але тільки тоді, коли сидів і коли не видно було його малесенької, щуплої статури. Незвичайно працюючий, він увесь час поза урядовою службою нотаря сидів над бібліографією, словником так пильно, що майже нікуди з дому не виходив, тому всі, раз у раз сміючись, казали йому, що за сиднею у нього незабаром атрофуються ноги.»



« По вдачі гарячий, нездержливий, а тому в суперечках дразливий та ущипливий; коли він, бувало, розгарячиться, то приятелі жартома казали йому, що він дзичить і тне, як справжній комар. На старість він почав слабувати на грудну жабу, покинув курити, перестав пити популярне серед одеських громадян червоне басарабське вино «Мерло», але страшні події революції 1905 року прискорили його смерть. Після обстрілу поліцією будинку, в якому він жив, коли йому довелося з родиною ховатися в помешканні за стінами, де не було вікон, він вже не міг видужати. »

« Сергій Шелухін та Іван Луценко страшенно лають Михайла Комаря, а особливо Федора Шульгу, кажуть, що він «почотний кадет», з «яким ніякої української справи робити не можна. А Шульга каже, що Шелухін явно «тайний союзник», з яким соромно бути в якій-небудь справі. »

Одеський мировий суддя Михайло Климович чорний (бо в громаді був ще молодший брат його Петро, блондин), як правник, був хранителем громадської неписаної конституції і раз у раз пильно стежив за її виконанням, особливо при виборі нового члена; незабаром по моїм вступі в «Громаду» він помер.

Родина Луценків тільки одна тоді в Одесі говорила по-українськи, але не принципіально, а стихійно, бо Луценко захоплювався тоді есперантською мовою, говорив і писав добре на цій штучній мові і всіх заохочував до неї.

Решта членів «Громади» душ до двадцяти п'яти, переважно гімназіяльні учителі, люди ідейні, віддані щиро справі національного відродження українського народу. З них, крім згаданих, були: старий М. Боровський, Антін Крижановський, брати Олексій і Григорій Андрієвські, Кость Іващенко, Іван Руденко, Григорій Смирнов, Олексій Левицький, Петро Злотчанський, Антін Синявський, А. Погибка, Дмитро Сигаревич, податні інспектори: Федоренко, М. Білінський, М. Шостаковський та інші, яких тепер не згадаю.



Несправедливим було б оминути постать **Павла Олександровича Зеленого (1839–1912)**.

Він обіймав посаду міського голови з 1898 по 1905 роки, і це, безперечно, благотворно позначалося на українському русі в Одесі.

(Не варто плутати його з тезкою градоначальником Одеси (з 1885 по 1898), генералом на ім'я Павло Олексійович Зеленой (1833–1909), який був чорносотенцем, українофобом, переслідувачем вільної преси).

П. Зелений першим на посаді міського голови взявся за адвокацію української мови в Одесі, стверджуючи, що Одеса має своїм корінням українське населення. Вважав, що всю освіту в українських громадах слід вести українською мовою, допустити українські книжки в шкільні і народні бібліотеки на рівні з російськими. Він публічно виступав за скасування утисків української преси та Емського указу. Особисто виділив 500 рублів — колосальну суму на ті часи — для пам'ятника Шевченку в Одесі. Обіймав посаду редактора «Одесского вестника».

За дозволом П. Зеленого в Одесі 23 листопада 1905 р. відбувся перший в Російській імперії велелюдний український мітинг, учасники якого зажадали повернути Україні відібрані в неї російськими царями вольності.

Павло Олександрович Зелений увійшов до числа засновників одеського товариства «Просвіта».

Просвіта 1905–1909

У 1905 році в Російській імперії було скасовано заборону на використання української мови, дозволено громадські зібрання та видання україномовної періодики. У квартирі Івана Луценка на Херсонській, 52 (нині вул. Пастера), члени Одеської громади вирішили офіційно зареєструвати українське товариство «Просвіта». Воно стало важливим осередком культурного життя української Одеси. У 1906 році його очолив Михайло Комаров.

Об'єднавши кілька сотень учасників, товариство працювало в науковій, літературній, драматичній і вокально-музичній секціях, організовувало лекції, вечори та зустрічі українською мовою. «Просвіта» мала власну книгарню, хор, збиралися експонати для музею. Чимало зусиль було докладено до створення української школи, однак влада не дала дозволу на це.

Виступ хорової капели
товариства «Просвіта»
в Одесі, 1909 р.





**Олександр Грушевський
(1877–1942) —**

історик, літературознавець,
архівіст, громадський діяч,
автор понад 100 наукових
праць з історії, історіографії,
етнографії, історії літератури.
Молодший брат історика,
голови Центральної ради
М. Грушевського.

За підтримки «Просвіти» у 1906 році в Одеському університеті **Олександр Грушевський** почав читати курс українознавства українською мовою. Викладання рідною мовою у вищому навчальному закладі стало величезним проривом у підросійській Україні. Як зазначали очевидці, україномовний спецкурс неабияк цікавив студентів, і в аудиторії, де читав О. Грушевський, постійно доставляли додаткові стільці.

При товаристві видавалася газета «Народня справа», а після її заборони вийшло кілька номерів «Вістей».

При «Просвіті» було засновано бібліотеку, основний масив якої становили книжки Л. Смоленського. У книгозбірні «Просвіти» були представлені практично всі тогочасні періодичні видання, як наддніпрянські, так і галицькі, ба навіть американські газети «Свобода» і «Канадський фермер».

Для потреб книговидання було створено фонд ім. Л. Смоленського. Коштом фонду було видано дві брошури: історичний нарис Комарова «Про запорожські вольності», а також розвідка Івана Бондаренка «Про Гарібальді — борця за звільнення італійського народу», в якій автор проводив прозорі паралелі між італійським і українським визвольними рухами. Після виходу видання більшу частину накладу було вилучено і знищено, а на видавця (Юхима Фесенка) накладено штраф. Саме ця брошура стала одним із приводів для заборони одеської «Просвіти».

У 1907 та 1908 роках в Аркадії та в Олександрівському парку (нині — парк Шевченка) були влаштовані «Українські гулянки» — благодійні ярмарки з українськими кіосками, призами за народне вбрання і концертною програмою. «Гулянки» зібрали чимало публіки, а також коштів на просвітянські проекти.

Про роботу товариства «Просвіта» ми дізнаємося зі звітів («Одчотів»), які виходили окремими брошурами, і містили докладні відомості про усі проведені заходи, учасників, теми рефератів і фінансові справи. Ці документи є цінним джерелом для вивчення як діяльності товариства, так і для історії Одеси першої декади 20-го століття.

На час відкриття одеської «Просвіти» Михайлові Комарову був 61 рік, і він мав проблеми зі здоров'ям. Попри його поважний вік і становище, він перебував під негласним наглядом поліції.



Нелегкий шлях був у мого батька на ниві культурної праці. В 1905 році жандармерія зробила ретельний обшук у нашій домівці. Після огляду жандармський ротмістр з властивою жандармам галантністю сказав батькові:

Уважаемый Михаил Федорович! А ведь у меня в кармане, Вы знаете, лежит приказ. Если бы у Вас были найдены компрометирующие прокламации, я обязан был бы отвезти Вас в тюремный замок.

— Богдан Комаров

Незважаючи на це, Михайло Федорович залишався енергійним очільником організації й наполегливо обстоював її інтереси. Комаров виступав із доповідями про історію козацтва, діячів української культури — від Тараса Шевченка до сучасників, — а також про народні традиції та розвиток освіти. За майже чотири роки існування «Просвіти» МК було виголошено близько 30 рефератів. Він опікувався виданням книжок, зокрема шкільних підручників, і водночас невтомно протистояв імперській репресивній політиці щодо національного руху.

«А що чути про учебники українські? Мій брат Олександр зложив задачник, але цензура не пустила. Се було ще до видання нового закона 26 апріля сього року, тепер певне можна його надрукувати, не обертаючись до цензури.»

Лист М. Комарова до Є. Чикаленка, 1906 р.

Попри певні поступки з боку влади, українцям доводилося постійно виборювати право на існування. Уже наступного року після відкриття «Просвіти» в Одесі з'явилося відділення «Союза русского народа» — чорносотенної організації, що пропагувала русифікацію, самодержавство, войовниче православ'я, антисемітизм і консерватизм. Проросійські структури часто користувалися підтримкою уряду, тоді як проукраїнські трималися на ентузіазмі та незламній енергії своїх учасників.

Хоч діяльність «Просвіти» мала суто культурницький характер, на її засіданнях неодмінно були присутні поліцейські наглядачі й провокатори, які фіксували виступи та імена тих, хто висловлював «неблагодійні» думки.

«З чиновником, що наглядає за «Просвітою», знову була суперечка, і прийшлося об'яснятися з Градоначальником та врешті діло уладналось, досадно тільки, що на таку дрібну боротьбу треба тратити стільки енергії.»

— М. Комаров

У березні 1908 року було заборонено читання рефератів українською мовою, а голову товариства Комарова оштрафовано на 100 рублів. Того ж часу скасували й урочистості до Шевченківських днів.

Із віком Комарову дедалі важче було витримувати постійний тиск і цензурні обмеження. У серпні 1909 року він залишив посаду голови «Просвіти», а наприкінці того ж року діяльність товариства було заборонено.

«Просвіту» сими днями закрито. Дарма, що велася та «Просвіта» дуже скромно, зовсім і не політикувала, не то що протизаконне що-небудь робила.

— Михайло Грушевський

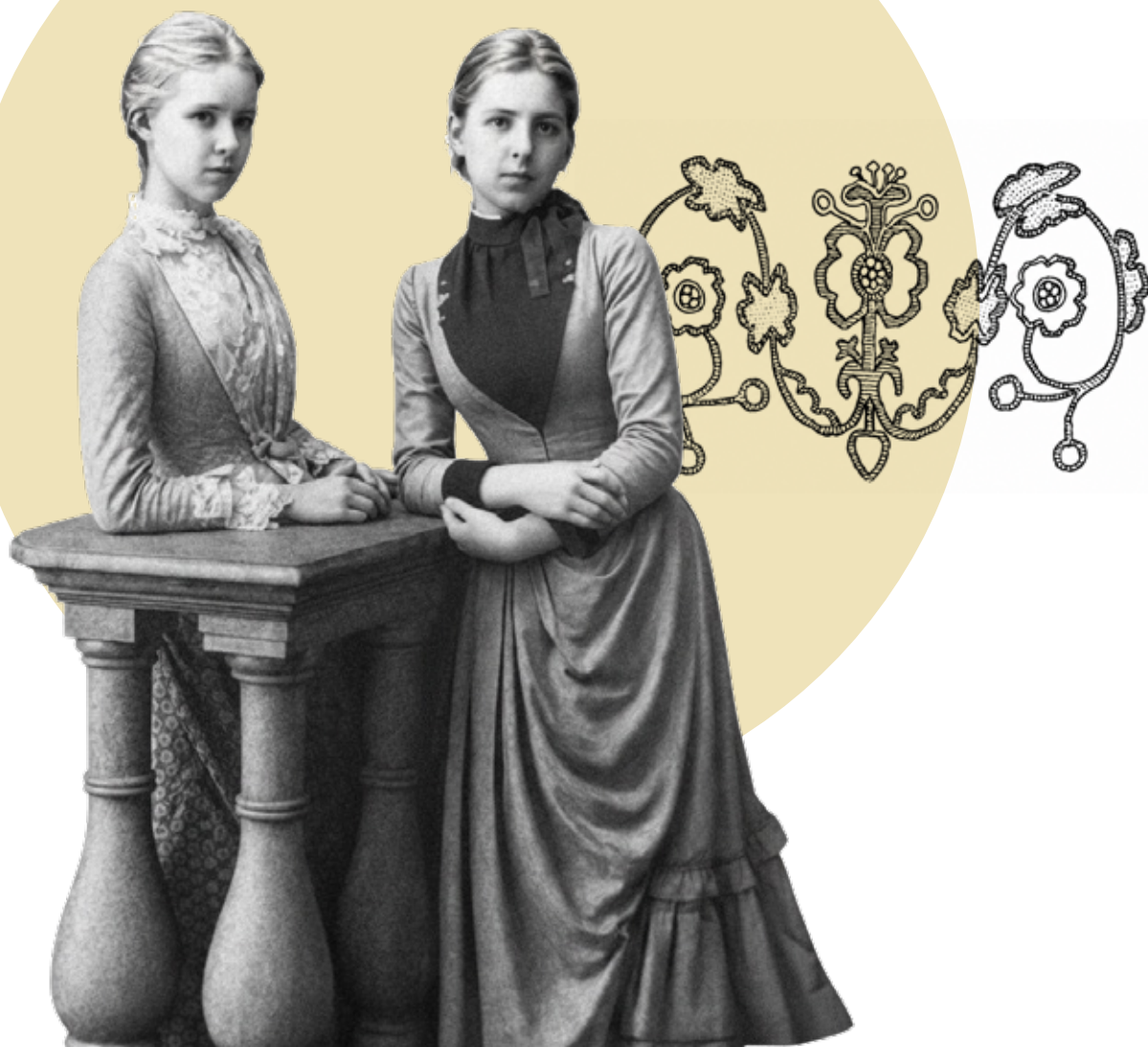
Частково діяльність «Просвіти» продовжили товариства «Одеський український клуб» (1910) та музично-драматична спілка «Українська хата» (1911), однак вони вже не мали такої значущості.

Попри коротке існування, одеська «Просвіта» залишила помітний слід у культурній історії міста. По вулиці Софіївській, на будинку № 30, де розташовувалося товариство, встановлено меморіальну дошку.

вул. Софіївська, 30.
Фото відреставроване
і зістарене ШІ

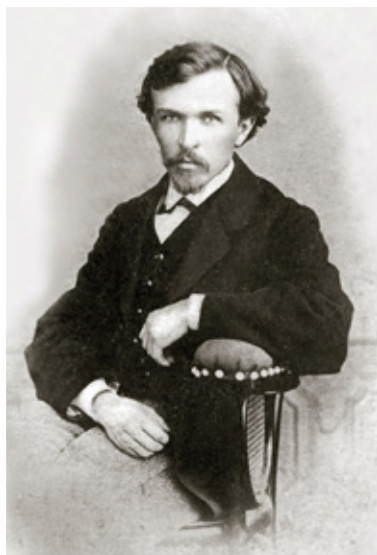


КОМАРОВИ І КОСАЧІ



Однією з граней насиченого життя Михайла Федоровича Комарова були численні дружні зв'язки з талановитими українцями. Серед них була сім'я Косачів-Драгоманових — яскравих представників культурної еліти кінця XIX — початку XX століття.

Родина Косачів-Драгоманових значно вплинула на розвиток української культури. Їхній дім був осередком інтелектуального життя, де збиралася українська інтелігенція, звучала рідна мова й плекалися національні традиції.



Петро Косач (1841–1909) —

правознавець, громадський діяч, чиновник. Працював у недільних школах для дорослих, друкував популярні україномовні книжечки для народу, записував українські пісні та думи. Фінансував більшість видань творів своїх рідних, а також низки українських часописів і альманахів. Чоловік Ольги Косач (Олени Пчілки), батько Лариси Косач (Лесі Українки).



Ольга Косач (1849–1930) —

з роду Драгоманових, літературний псевдонім Олена Пчілка — письменниця, перекладачка, громадська діячка, активістка жіночого руху, фольклористка. Її дослідження «Український орнамент» (1876), здобуло визнання як українських, так і європейських науковців. Перекладала твори світових класиків. Авторка багатьох оповідань, що змальовували життя та прагнення тогочасної української інтелігенції. Привнесла в українську літературу новий тип жінок: вольових, сміливих, героїчних дівчат-патріоток.

Подружжя виховало шістьох дітей: Михайла, Ольгу, Оксану, Миколу, Ізидору і Ларису, відому як Леся Українка. Діти здобули всебічну освіту, опанували іноземні мови, зналися на літературі та мистецтві й згодом реалізували себе як науковці, інженери, письменники, перекладачі та мемуаристи.



Ольга і Петро Косачі з дітьми
Оксаною, Ізидорою, Миколою,
1889 р.



Лариса і Михайло Косачі,
1881 р.

Старше покоління Косачів і Комарових познайомилися в часи перебування в Києві, на початку 80-х рр. XIX ст. Вони були активними членами київської Старої громади. З того часу ці родини з'єднала щира дружба на все життя.

Коли 1883 року Михайло Федорович з дружиною і молодшими дітьми переїхав з Києва на роботу до Умані, старші доньки — Маргарита, Любов та Галина залишилися в Києві та мали можливість спілкуватися там з молодшим поколінням Косачів. Відколи «клан Комарових», як називала їх Леся Українка, оселився в Одесі, двері їхньої оселі завжди були гостинно відчинені для Косачів. Пріоритетом як Комарових, так і Косачів, була освіта і духовний розвиток дітей в лоні української культури та літератури.

«Лесина мати — Олена Пчілка — часто бувала в Одесі, а відтак і в нас, бо не було такого випадку, щоб хтось з родини Косачів обминав нашу домівку: завжди зупинялися тільки у нас. Олену Пчілку всі поважали в нашій родині, особливо ж батько ставився до неї з великим пієтетом за її цілеспрямовану волю, рішучість і невичерпну енергію, котру віддавала громадським справам, а також за ту невсипущу турботу про Лесине здоров'я і виховання. Ми всі, старші й менші діти, знали, що вона письменниця, що й дітей своїх привчала любити художнє слово, шанувати рідну мову.»

— **Богдан Комаров**

Коли ми говоритимемо про Косачів, то насамперед йтиметься про Лесю Українку.

Леся мала проблеми зі здоров'ям, потребувала постійного лікування. Зі спогадів Богдана Комарова дізнаємося, що його сестра Галина була хвора на сколіоз (на жаль, достовірних документів про це не маємо). Можливо, це була одна з причин, чому сім'я Комарових переїхала саме до Одеси — щоб Галина могла лікуватися на грязьових курортах. Ймовірно, подружжя Косачів зверталися до Михайла Комарова за порадою щодо лікування Лесі, і це послужило поштовхом до приїзду юної поетки в Одесу.

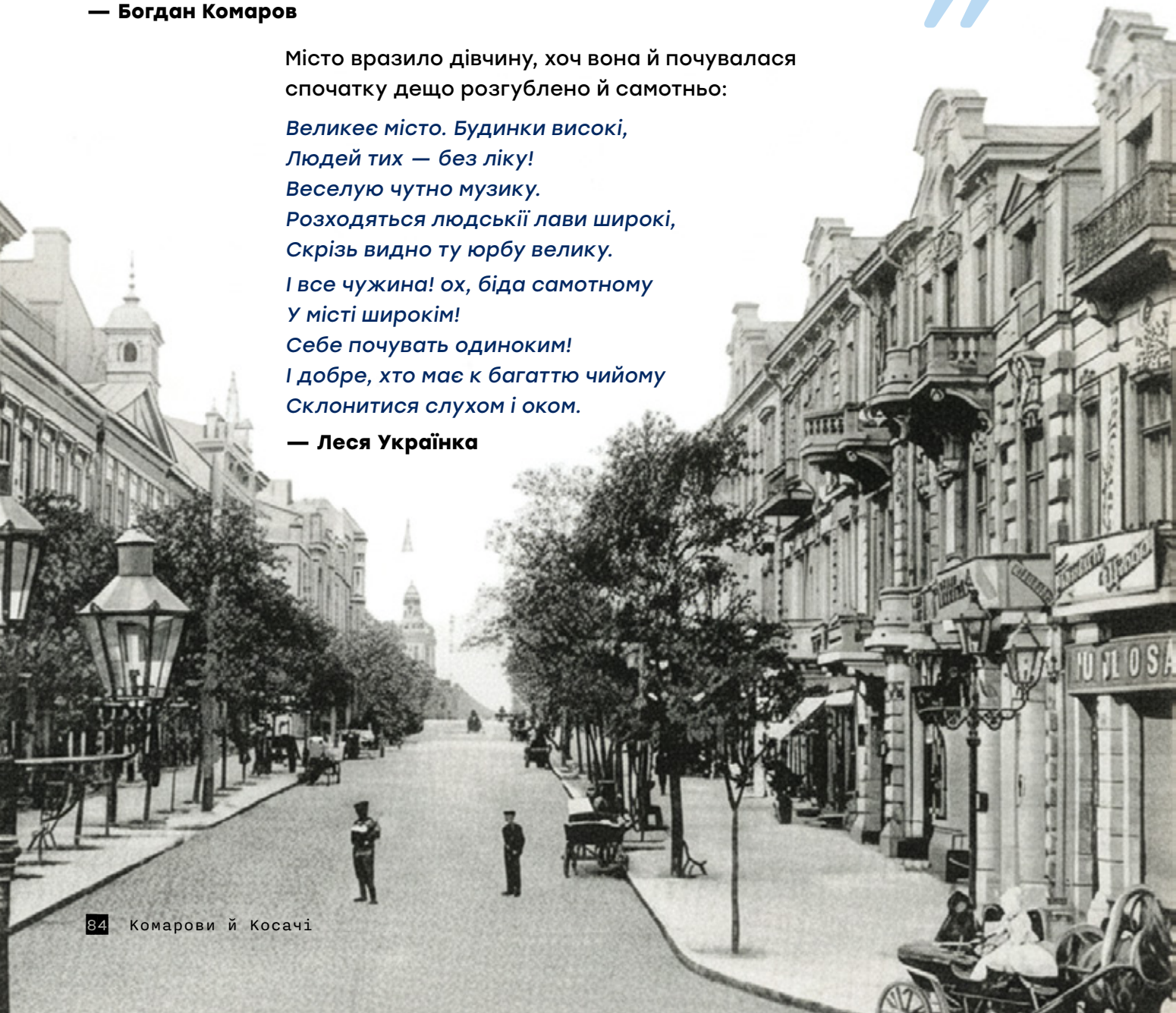
«
Леся вперше побачила Одесу влітку 1888 року, коли сімнадцятирічною дівчиною була привезена своїм батьком на славнозвісний Хаджибейський грязевий курорт.
»

— **Богдан Комаров**

Місто вразило дівчину, хоч вона й почувалася
спочатку дещо розгублено й самотньо:

*Великеє місто. Будинки високі,
Людей тих — без ліку!
Веселую чутно музику.
Розходяться людські лави широкі,
Скрізь видно ту юрбу велику.
І все чужина! ох, біда самотньому
У місті широкім!
Себе почувать самотнім!
І добре, хто має к багаттю чийому
Склонитися слухом і оком.*

— **Леся Українка**



Тим багаттям, яке зігріло поетку, стала оселя Комарових на вулиці Поштовій, 27 (нині Святослава Караванського). Його тепло супроводжувало Лесю все подальше життя.

Лесю поселили в кімнаті старших сестер Рити й Люби. Її зацікавила оригінальна восьмикутна форма вітальні, яка нагадувала ротонду у стародавніх будинках. У будинку, в надвірній частині були дерев'яні сходи і так звана «флорентійська» веранда, характерна для старої Одеси.

Ще однією цікавинкою будівлі була система механізмів, що дозволяла відчинити парадні двері на 1-му поверсі з другого чи третього поверху.

Але найбільше Ларису Косач вразила бібліотека господаря дому, де була сила-силенна книжок. І яка приємність була для Лесі знайти серед них книжечку, яку вона вперше прочитала самостійно у 5 років. Це була «Розмова про земні сили», перекладена і видана Михайлом Комаровим.

Їздити щодня з центру міста на лиман, ще й у літню спеку, у переповненому трамваї було нелегкою справою. Тож Леся поселилася на курорті. Хаджибейський парк біля лиману вражав своєю красою — ставки з лебедями, старі тополі, верби, що схилялися до води — все це нагадувало рідну Волинь. А ще розраджували відвізити Маргарити.



Хаджибейський парк

Лікування на Хаджибеевському курорті позитивно позначилося на Лесиному здоров'ї. Наприкінці літа 1888 року Олена Пчілка приїхала за донькою. Михайло Комаров влаштував на честь цього прогулянку на колісному пароплаві — морем вздовж одеського узбережжя і по Дністровському лиману аж до Аккерманської фортеці.



Колісний пароплав «Тургенев».
Колоризація ШІ

Ця морська подорож закарбувалася у пам'яті семирічного сина Михайла Комарова Богдана. Згодом, у дорослому віці він опише її із вражаючими деталями. Так зберігаються хіба що найщасливіші спогади:



Берег Малого Фонтану

« Леся вирушила у свою першу морську подорож. Залишивши порт, пароплав ішов на південний захід, тримаючись берега з правого борту. Ми всі стояли або сиділи на палубі, оглядаючи берег. Батько був у ролі гіда і намагався не пропустити найменшого горбика або кущика дерев. Перед нами пропливали дачні місця: Ланжерон, Малий фонтан, Середній фонтан, Великий фонтан... Нарешті так звана дача Ковалевського з височенною баштою. »

« Далі ми побачили Сухий лиман, якого тепер зовсім не впізнати. А ось і каламутний Дністровський лиман з Акерманом на правому березі. Насамперед вся наша компанія направились до руїн турецької фортеці, яка була колись опорним пунктом Оттоманської Імперії. Побачила Леся тут сліди тяжкої долі своєї любої України. Вона мовчки слухала Михайла Комарова і Олену Пчілку, котрі розповідали про сумні сторінки з історії України. Коли поверталися з Акермана, Леся самотньо і мовчки сиділа на палубі пароплава з правого борту, що звернений був до відкритого моря. Її погляд блукав у морському безмежжі. »

— **Богдан Комаров**



Враження Лесі Українки від перших відвідин Одеси і гостинності Комарових втілилися на папері у поетичному циклі «Подорож до моря». Недарма він має присвяту «Сім'ї Михайла Комарова». Цикл увійшов до першої поетичної збірки поетки «На крилах пісень», яка була видана у Львові у 1893 році. Окреме видання «Подорожі» чекало понад 100 років, і вийшло в Одесі аж у 2018 році!

З того часу Леся Українка протягом 25 років чи не щороку була в Одесі, і щоразу гостювала на довший чи короткий час у членів родини Комарових. Спочатку на Поштовій, у Михайла Федоровича та Любові Болеславівни, а згодом у своєї подруги Маргарити та її чоловіка Михайла Сидоренка.

«Чи не найбільшу ж приємність ми — Косачі — мали, збираючись улюбій родині Комарових і проводячи час у цікавих розмовах (кожному з нас було там відповідне товариство), слухаючи музику (Маргарита добре грала), ми, молодші, часами танцювали, а старші, дивлячись на наші танці, читаючи щось нове (Комаров одержував галицькі журнали й книжки і все, що виходило нового на Україні російській). Здається, що під час цього нашого перебування в Одесі в господі у Комарових улаштували (найбільше Леся заходжувалася і працювала коло його улаштування) живі картини. Виконавцями були Маргарита, Люба та Віра Комарови, я й Міша (Михайло Косач — прим. упор.). Леся ж була автором і костюмером.

— згадувала Лесина сестра Ольга



**Ольга Косач-Кривенюк
(псевд. — Олеся Зірка)
(1877–1945) —**

письменниця, перекладачка, етнографиня, лікарка. Сестра Лесі Українки. В родинному колі її називали Ліля. Авторка мемуарних нарисів про родину Косачів, укладачка книги «Леся Українка. Хронологія життя і творчості».

Доля Олени Смоленської склалася трагічно — вона мріяла про професійну кар'єру в музиці. Однак її мрія не здійснилася, і дівчина вкоротила собі віку. Ця трагедія перегукується з історією героїні новели Ольги Кобилянської «Valse melancholique», музикантки Софії. Леонід Смоленський важко пережив втрату доньки і після того вже не повертався до громадської роботи.

Наприкінці 80-х років XIX століття в Одесі склався гурток з неофіційною назвою «Молода громада». До нього входили сестри Комарівни — Маргарита, Любов і Галина, а також студенти Одеського університету і діти представників міської інтелігенції. Серед них був і Данило Заболотний, студент-природник, потім видатний український мікробіолог і епідеміолог, академік і президент АН УРСР. До «Молодої громади» долучилися й діти Леоніда Смоленського — Ілля та Олена.

Леся Українка була основною рушійною силою Молодої громади. Своїм прикладом, своєю енергією і пристрастю вона спонукала молодь до роботи. Переважно, це було перекладання творів світової літератури українською мовою.

Маргарита зробила переклад оповідання Володимира Короленка «Сон Макара» та статті Д. Клеменсона «Дещо з життя Т. Г. Шевченка в Раїмі». Вони були надруковані у львівському журналі «Зоря».

Окрім літератури, Леся й Маргарита захоплювалися вишиванням. Багатьом відома світлина, на якій зображено Маргариту, Лесю й її брата Михайла в українських строях. Вона зроблена під час першого перебування Лесі в Одесі. Дівчата тримають рушник, який вони вишивали на честь Тараса Шевченка. Візерунок підказала їм Олена Пчілка, яка добре зналася на народній вишивці. У 1891 році Маргарита Комарова відвезла цей рушник до Тарасової світлиці у Каневі, де він зберігається й досі.



«Щодня я згадую про тебе і мої сердечні думки
завше витають з тобою.

Здається, я б половину свого життя віддала
за те, щоб Леся була здорова, я так її кохаю,
так люблю.»

— **Маргарита Комарова**

Маргарита захоплювалася творчістю і незламним характером Лесі, сумувала в розлуці й нетерпляче чекала на чергову зустріч. Леся глибоко шанувала і цінувала їхню дружбу. Хоча у подруг бували й непорозуміння, Леся спочатку не ладнала з М. Сидоренком. Про перипетії стосунків ми дізнаємося з листування Косачів, дбайливо збереженого, а згодом упорядкованого та виданого Ольгою Косач-Кривенюк. Ці листи стали безцінним свідченням епохи: вони відкривають перед нами не лише побут і події того часу, а й тонку тканину людських взаємин. Ми ніби наближаємося до наших героїв, відчуваємо їхню присутність, починаємо краще їх розуміти. І тоді світлини зі шкільних підручників оживають: перед нами не застигли постаті, а живі люди — зі своїми сумнівами й радощами, здатні кохати, дружити, пліткувати, сердитися і миритися.

Маргарита Комарова.
Модифікація
та колоризація ШІ

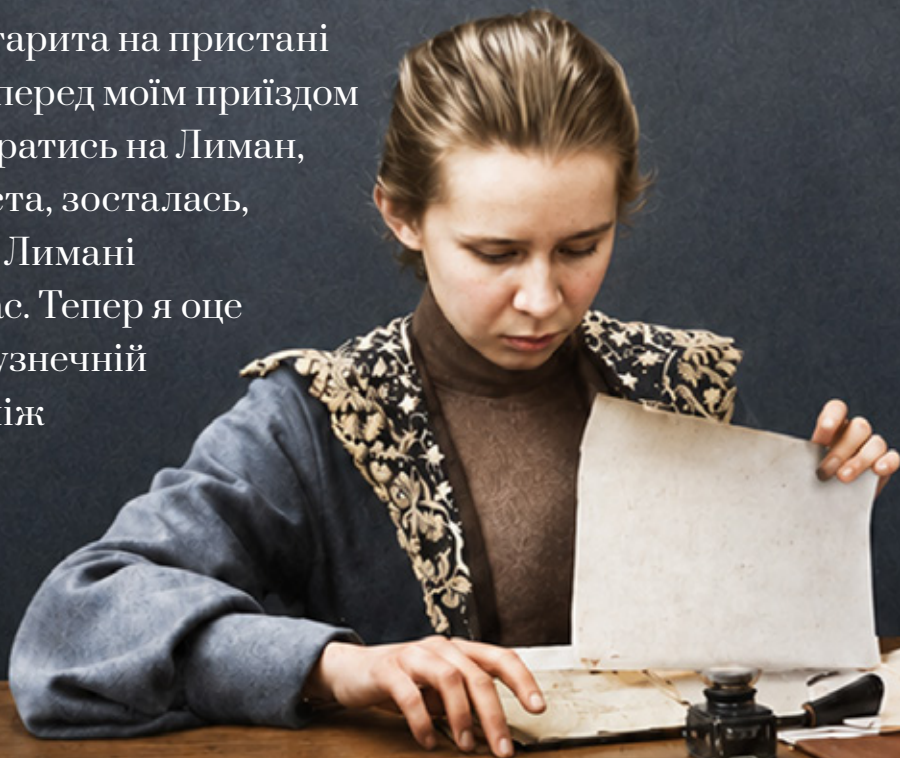
« Найбільш мені хочеться [в Київ], щоб побачити там одну свою товаришку [Маргариту Комарову-Сидоренко], що приїде туди на сих днях з Одеси. Хоч я на неї і сердита, як і на всіх своїх знайомих, та все таки хочу побачити.

Непорозуміння з чоловіком Маргарити теж згодом владналися. Наступні роки поетка під час поїздки до Одеси чи мандруючи кудись далі зупинялась не лише в господі Комарова, а й у помешканнях родини Сидоренків.

Тут мене зустріла Маргарита на пристані і завезла до себе. Вона перед моїм приїздом збиралась було перебиратись на Лиман, та отримавши мого листа, зосталась, бо я писала, що мені на Лимані не хочеться бути сей час. Тепер я оце пишу в її квартирі на Кузнечній вулиці (д. Сушкевича, між Спиридонівською і Гулевою).

— Леся Українка

Леся Українка.
Модифікація
та колоризація ШІ



З листування ми дізнаємося й про інші події з життя Косачів і Комарових. Наприклад, про приїзд Миколи Лисенка до Лесі у Шабо, де вона поправляла здоров'я у 1891 році. Або про те, що Климентій Квітка, чоловік Лесі Українки, планував видати в Одесі збірник «Пісні до танцю», але згодом передумав. Під час перебування в Ялті Леся просить Михайла Комарова познайомити її з місцевими українцями. Вона цікавиться справами в Одесі в цілому і в родині Комарових зокрема.



Вельмишановний Михайле Федоровичу!
Ми дуже жалуємо, що Галя (Комарова — прим. упор.) роздумала їхати сюди, хоча для самої Галі, може, то і не така велика шкода, бо погода тут таки частенько капризує.

Як же Вам там живеться? «Просвіта», по словах Шелухіна, добре процвітає — щастя боже! Чи так же гаразд і Вашій хаті?

Про наше життя трудно що й написати, таке воно «лічєбне», себто монотонне... Чи не знаєте Ви кого з українців, що проживав би в Ялті, може б, ласка і нас якось рекомендаційним листом познайомити, бо таки сумно без земляків.



— Леся Українка

Дружба між родинами триває, а час минає. Малий Богданчик уже студент Львівського університету, у подруг Лесиної юності — Маргарити і Віри — народжуються діти. Вони хворіють і одужують, збираються разом на дачі, обговорюють новини і сімейні справи, планують зустрічі, — живуть так, як усі, не підозрюючи, що підступає невідворотне.

1913

Рік втрат. 25 квітня приходить звістка про смерть Михайла Коцюбинського. Леся востаннє приїздить до Одеси — знесилена хворобою, вона вже не може самостійно піднятися сходами, і її заносять до помешкання Сидоренків на кріслі. А за кілька місяців, 1 серпня, вона йде у засвіти. Для Михайла Комарова ці люди були не лише світочами культури — вони були друзями, однодумцями, майже рідними.

19 серпня (6 серпня за ст. ст.) зупинилося і його серце.

Завершується епоха «довгого XIX століття». Попереду — інші часи, інші випробування, інша історія.

Михайла Комарова з честю проводжають в останню путь. Численні некрологи в газетах і журналах свідчать про глибоку повагу сучасників. На плечі його дітей лягає велика відповідальність — зберегти пам'ять, продовжити справу, не дати згаснути тому світлу, яке він запалив.

Чи зможуть вони це зробити? Як складеться їхня доля в нову, тривожну добу?

Відповіді — попереду. Але перед тим — на вшанування пам'яті: «Вінок Комарову». Це уривки з некрологів, надрукованих у періодичних виданнях («Извѣстія одесскаго бібліографическаго общества»), газети «Рада», часопису «Украинская жизнь»).

Вінок Комарову

Вельми Шановному і невтомному
робітникові на українській ниві

В Одесі помер один із найвидатніших
діячів українського відродження.

Все життя М. Ф. протікало у турботах
«про рідну мати-Україну»;
їй він віддав увесь свій талант
і всю свою енергію.

Всі його називали «батьком»;
він справді своїм доброзичливим,
м'яким ставленням і своєю терпимістю
заслужовував на це звання.

Вічна пам'ять «Старому дубові»,
що міцно сидів своїм корінням
у рідному ґрунті!

МФ був справжнім отаманом серед
одеських українців; здається,
ні одна справа укр. в Одесі
не розпочиналася без його участі,
без його досвідченої поради, допомоги.



Як ховали батька, група студентів поклала на труну вінок з дубового листа, перев'язаний червоними стрічками з написом:

Старому дубові – молоді парості

Поліція намагалася зірвати стрічки, але студенти, обступивши катафалк, міцно взялися за руки і не підпустили поліцію.



Любій дружині і татові нашому,
незабутньому батькові від родини
Волянських, Сидоренків, Кизим

Щирому синові України від одеського
українського клубу

Славному громадянину
від одеських земляків

Незабутньому товаришеві від ради
старшин Одеського українського клубу

Чистій людині — від Громашевського

Працьовникові на рідній ниві
від родини Боровиків і книгарні «Діло»

Незабутньому М. Ф. Комарову
від Климовичів, родини Погибки

Від товаришів одеських нотаріусів,
від службовців контори

РОДИНА. ДОНЬКИ Й ЗЯТІ



У часи, коли громадська діяльність переслідувалася, місцем формування національної свідомості ставали приватні домівки. Родинне коло було безпечним середовищем, де провадилася культурна і навіть політична діяльність. І тут на перший план виходять жінки. У патріархальному суспільстві позаминулого століття їм нелегко було реалізуватися у соціумі. Такі яскраві постаті як Софія Русова, Олена Пчілка, Леся Українка були скоріше винятками. Однак роль жінки, що полягала у прищеплюванні цінностей, вихованні дітей у національному дусі, формуванні здорового психологічного клімату в сім'ї у жодному разі не варто применшувати.

У часи великих зрушень першої половини 20-го століття — війн, революцій, репресій, голоду, на тендітні жіночі плечі лягав ще більший тягар.

У попередніх розділах перед нами був калейдоскоп чоловічих імен. Але за кожним із них стояла жінка-матір, яка виховала, дружина, яка підтримувала... Ця «невидима» жіноча робота зазвичай залишається за кадром. У цьому розділі ми хочемо розповісти як склалися долі жінок родини Комарових, простежити життєві траєкторії нащадків як носіїв родинної пам'яті.

Михайлові Комарову пощастило із зятями — це були люди з кола української прогресивної інтелігенції, які поділяли цінності й інтереси «клану Комарових» та органічно влилися у родину. Постать кожного з них заслуговує на окрему увагу.



Любов усього життя



Любов Болеславівна (1854–1924) походила з родини Грабовських. Батько її був поляком, а мати належала до німецької родини Кун. Рік її народження син Богдан запам'ятав завдяки балкону на вулиці Поштової, 25, де вони жили певний час. На ґратах було зазначено число 1854. «Цей будинок збудовано у рік мого народження» — зазначила якось Любов Болеславівна.

Любов Болеславівна була вірною дружиною і надійним тилом свого чоловіка. Вона вийшла заміж зовсім юною, народила вісьмох дітей (двійко немовлят не вижили). На її тендітних плечах лежав увесь побут, і при тому вона знаходила час допомагати чоловікові по роботі — заповнювала й упорядковувала словникові картки, вишукувала в літературі потрібні цитати, переписувала рукописи, тощо.

А коли її чоловік повертався додому, знесилений боротьбою з цензорами, чиновниками, бюрократами, недоброзичливцями, — розраджувала його тихим словом.

Вона раділа кожній новій українській книжці, охоче приймала численних гостей, була невтомною трудівницею, чудовою матір'ю. Двері домівки Комарових завше були широко відчинені для людей, які працювали на ниві української літератури, театру, музики, образотворчих мистецтв. Раді приймали в Одесі Михайла Старицького, Миколу Лисенка, Марка Кропивницького. Позналились з Іваном Франком, коли той приїздив до Києва одружуватися з Ольгою Хоружинською, приймали пані Ольгу в одеській оселі Комарових.

«
Вся наша родина жила дружно, хоч і була таки чималенькою. Батько був для всіх нас зразком. Наша мати — Любов Болеславівна була в дружніх стосунках з Оленою Пчілкою, листувалася з нею і Лесею, допомагала батькові в його літературних роботах. Її мати — наша бабуня Віра Олександрівна Грабовська — постійно жила з нами. Від неї ми часто чули коротенькі оповідання, жарти, приповідки польською мовою. Отож і ми всі трохи розуміли по-польськи.
»

— **Богдан Комаров**

У 1907 році Михайло Федорович подарував дружині дачу на 10-й станції Великого фонтану (нинішня адреса — вул. Дмитріївська, 7). Дача стала місцем, де збиралася уся родина. Тут Михайло Федорович віддав свій останній подих. Згодом тут знаходили прихисток його діти, онуки, зяті й невістки.

У приватній колекції зберігається листівка, надіслана Любові Болеславівни на адресу «Дача Комарової» від дружини Леоніда Смоленського Олени з Морозівки. Датована 15 вересня 1914 року. Йшла перша світова війна. Удови двох видатних одеситів підтримували одна одну добрим словом.



Завдяки турботі Любові Болеславівни, всі діти вирости особистостями, протягом життя розвиваючи свої здібності й таланти.

Кажуть, що найменший син Михайла Федоровича і Любові Болеславівни, Юрій, евакуйований з початком фашистської навали до Ташкента, де залишався до кінця життя, помираючи, марив матір'ю серед квітів великофонтанської дачі Комарових.

— Григорій Зленко

Юрія Любов Болеславівна народила у 40-річному віці, одночасно ставши ще й молодою бабусею — цього ж року її старша донька Маргарита народила свою первістку Леоніду.



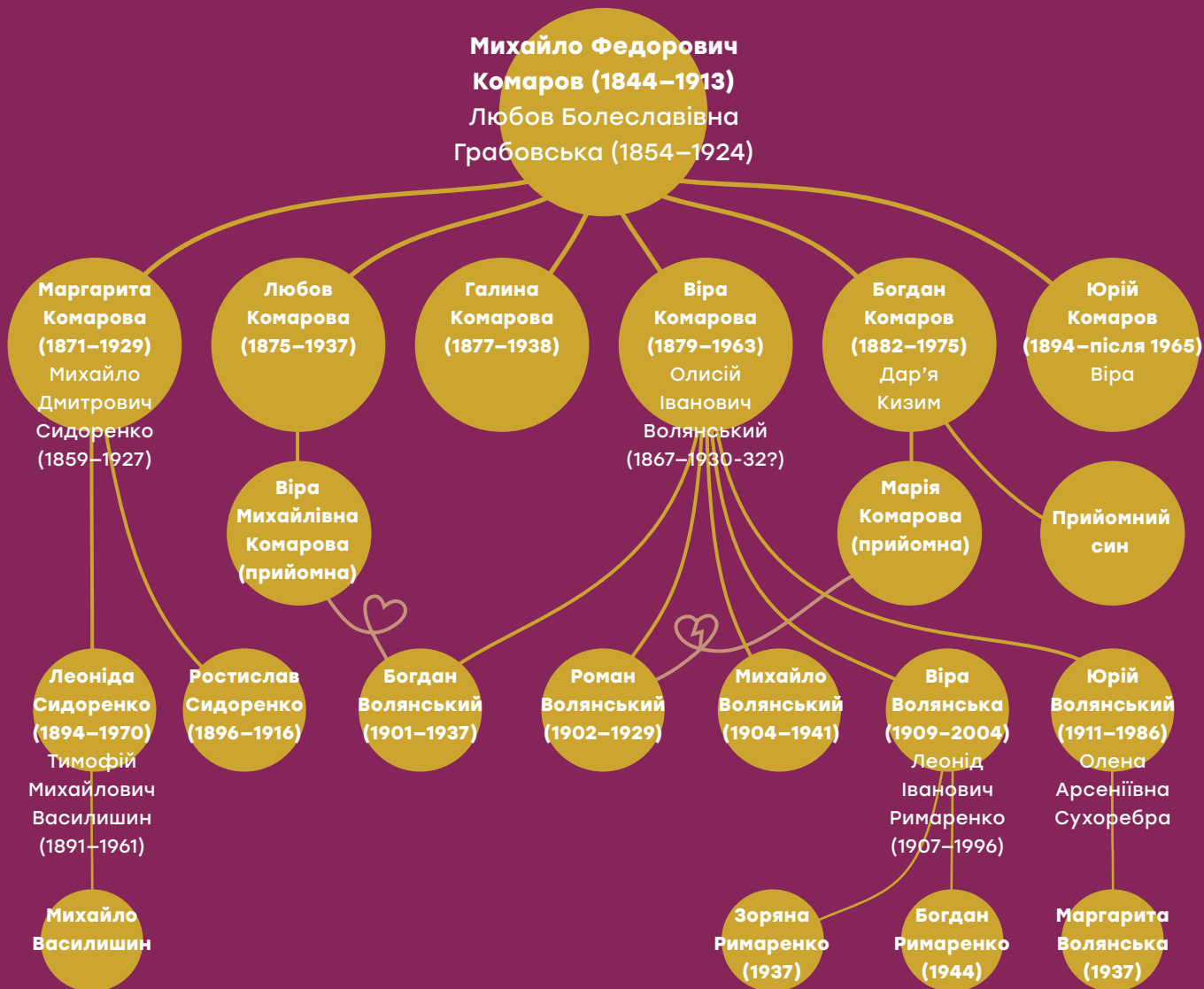
Дача Комарових на 10-й станції Великого Фонтану

Після смерті чоловіка Любов Болеславівна зберігала його архів. Усі матеріали, (а були це переважно словарні картки, листи й рукописи), помістилися у скриню середнього розміру. Михайло Комаров заповів рукописи дружині, з правом їх надрукування. У неспокійні роки, коли влада у місті змінювалася 11 разів, їй вдалося зберегти цей спадок. До 1932 року він зберігався на дачі.

У Любові Болеславівни було 7 онуків. Вона пережила чоловіка на 11 років і була похована поряд з ним на

другому християнському цвинтарі в Одесі. Однак могили не збереглися; славнозвісна дача стоїть пустою; у квартирі живуть сторонні люди... Чи лишився хтось із нащадків, хто міг би опікуватися пам'яттю про рід Комарових? Про це йтиметься далі...

Родинне дерево Комарових



Гретхен і Професор



Гретхен — так називала Леся Українка старшу Комарівну — біляву, блакитнооку чарівну **Маргариту (1870–1929)**. Вона народилася в м. Острогозьку, навчалася у Києві в приватній гімназії, брала уроки музики у славетного композитора Миколи Лисенка, доброго знайомця її батька. З дитинства була оточена інтелігентним товариством. Брала участь у діяльності «Літературної громадки», або «Плеяди», створеної в Києві її друзями Ларисою та Михайлом Косачами.

Після переїзду до Одеси Маргарита продовжила навчання у музичній школі, увійшла до «Молодої громади» Збори майже завжди проходили у помешканні її родини: читали доповіді, декламували вірші, Рита вражала своєю майстерною грою на фортепіано. Вона захоплювалась українським театром і мала знайомства з артистами, зокрема з Марією Заньковецькою. Володіючи декількома мовами, вправно перекладала. Леся Українка покладала на подругу чималі сподівання. Однак Маргарита обрала інший шлях.

В домі її батька часто бував **Михайло Сидоренко (1859–1927)**, молодий вчений, член Одеської громади ще з 70-х років. Через ранню смерть батька ще

в молоді роки сам заробляв на життя приватними уроками. Після гімназії вступив до Одеського університету, на природниче відділення фізико-математичного факультету. Захопився вивченням соціальних наук і прилучився до громадського руху. Влітку 1879 року відбулися масові арешти української інтелігенції міста, під які підпав і Михайло Сидоренко. Він був засланий до Сибіру, де три роки працював золотошукачем. Після повернення із заслання закінчив навчання в Одесі у 1886 році й став професійним мінералогом, працював на кафедрі мінералогії та кристалографії.

Він займався пошуком корисних копалин на теренах Херсонської та Волинської губерній, впорядковував геологічний і мінералогічний кабінети Одеського університету, згодом став приват-доцентом, а далі — й професором цього навчального закладу.

Ця непересічна особистість полонила серце юної Маргарити. Весілля зіграли у 1893 році. Молодята оселилися на вул. Гулевій (нині Кіри Муратової), а згодом на Кузнечній, 21.

Сидоренко був старший за дружину на одинадцять років. Ще на стадії залицяння, Маргарита запропонувала молодшим братам і сестрам називати його «фрером» («frère» — по франц. «брат»). Коли у подружжя з'явилися діти, його почали називати «дядя Міша».

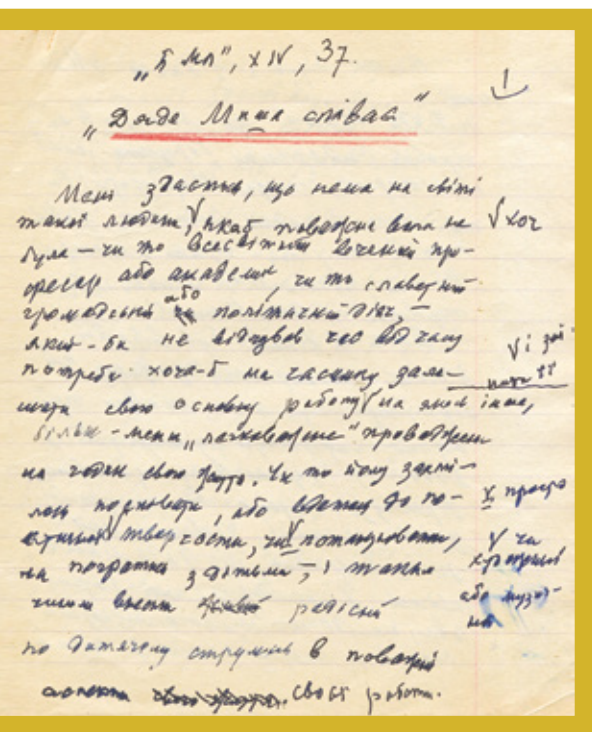
Я дуже любив фрера. Для мене він був найвищий авторитет. Я з малих років любив природу, але фрер вперше відчинив переді мною всю чарівність, всю глибину й складність природи. У маленьких екскурсіях по неділях в околицях Одеси він познайомив мене з багатьма цікавими тваринами, рослинами, гірськими породами. Він розповідав мені про грізні явища природи, про зірки й планети, про копалини. Я без кінця міг роздивлятися малюнки у книжках його великої бібліотеки з геології та мінералогії.

Дядя Міша читав лекції дуже гарно. Він наче розмовляв з добрими друзями — задушевно, надзвичайно просто. Не боявся подавати і хімічні формули, і мудрі кристалографічні терміни, але подавав їх так вміло, що слухачі як слід розуміли його. Під час лекції, обговорюючи той чи інший мінерал, дядя Міша не боявся пускати серед слухачів зразок цього мінерала. Я не пам'ятаю, щоб колись хтось із слухачів порушив би довір'я лектора і не повернув зразка.

Коли справді людина в стані зазнати справжнє щастя, то я можу сказати, що сидячи у величній залі університету і слухаючи лекції дяді Міши, оточений живими образами на екрані і зразками мінералів на власних руках, я відчував те щастя!

— **Богдан Комаров**

Маргарита глибоко шанувала наукові інтереси свого чоловіка, щоденно турбувалася про нього, створила йому домашній затишок, супроводжувала в подорожах по Україні. На перекладацьку роботу їй не залишалося часу. На перших порах Маргарита Михайлівна не відкладала пера: деякі з її перекладів українських авторів на російську мову побачили світ на сторінках одеських журналів «По морю и суше» та «Южные записки».



Рукопис Б. Комарова
«Дядя Миша співає»

Дядя Миша дуже любив, коли в його господі збирались діти і молодь. Він не одмовлявся від ігор з ними, багато розповідав їм з історії наукових досліджень, а, бувало, і співав пісні. Голос у дяді Миші був «неспівацький» і слух — слабенький, але співав він задушевно, тепло, і ми, «діти», слухали його з увагою і заучували слова його пісень. Іноді до дяді Миші приходив його рідний брат, «дядя Костя» — залізничник. Дядя Костя мав сильний голос і, по просьбі брата, теж співав «про сокола». «Громовий» бас дяді Кості лунав по всіх кімнатах Сидоренківської хати.

— **Богдан Комаров**

Михайло Дмитрович був знайомий з тими видатними діячами української літератури, театру, образотворчого мистецтва, які приїздили до Одеси, виступав з рефератами на зібраннях «Просвіти». На них завжди була присутня Маргарита Михайлівна, що також входила до складу товариства.

У Сидоренків було двоє дітей — **Леоніда (1894–1970)** і **Ростислав (1896–1916)**.

Старшу доньку Сидоренків Леоніду в сім'ї лагідно називали Люсею. Вона народилася того ж року, що й її дядько Юрій. Може, через це й виникла плутанина, і в деяких джерелах можна зустріти інформацію, нібито Леоніда була донькою Михайла Комарова. Адже й по батькові вона була Михайлівна. Її двоюрідна сестра Віра Волянська-молодша згадує про Люсеню як про людину неймовірної душі.

Леоніда пішла стопами свого батька. Закінчила природничий відділ Одеських вищих жіночих курсів, слухала лекції батька з мінералогії і геології, працювала в його лабораторії, а за часів радянської влади викладала курс мінералогії в одному з одеських технікумів.

Вона вийшла заміж за математика Тимофія Васишина (1891–1961), для рідних — Тимоша. Він зазнав безпідставних репресій лише за те, що народився в Галичині. По закінченні заслання Васишин працював на будівництві гідроелектро-станції у Куйбишеві (РФ), викладав у тамтешньому авіаційному інституті. Він вважався одним з провідних фахівців, що займалися теорією крила. Син Леоніди й Тимоша Михайло Васишин також жив у Куйбишеві, працював на авіамоторному заводі.



Леоніда Сидоренко

Молодший син Сидоренків Ростислав був талановитим художником, красивим, веселим парубком. Ось як його згадає племінниця Віра:

Ростик був неймовірно вродливий. Величезний, веселий! Він завжди заводив з нами ігри і дуже багато малював, і малював прекрасно! Нам він малював переважно шаржі й карикатури (на всіх нас), викликаючи наше захоплення. Тут же складав експромтом вірші і записував їх під малюнками. Його усміхнені очі й чудова посмішка підкорювали кожного. Ростик безумовно був художником: писав прекрасні етюди моря, захоплювався футуристами, імпресіоністами. Він був неймовірно багатоманітним у техніці. Де пропали усі його малюнки? Втім, було стільки переїздів і воєн.

— **Віра Волянська-молодша**

У 1914 році Ростик у виповнилося 18, його мобілізували й направили на фронт. 1916 року влітку прийшла трагічна звістка про його загибель.

Подружжя Сидоренків судилося пережили свого сина Ростислава. Михайло Дмитрович пішов з життя у 1927 році, а Маргарита Михайлівна навесні 1929 року.

Дядя Миша одійшов від нас ранньою весною. Ми стояли біля труни, «над виритою могилою» і ледве стримували сльози. Професор Тамфільєв розпочав свою жалібну промову словами зі студентського гімна: «Vita nostra brevis est, Brevi finietur».

Слова, написані 500 літ тому, чітко відзвучали, наче виковані у холодному повітрі.

Промовець розповів про наукові досягнення небіжчика, про його добру душу, про його велике серце і закінчив словами: «Дякую тобі, що ти жив серед нас».

Розіллялись в повітрі сумні мелодії жалібного маршу, і в серці звучало «Спасибі тобі, що був ти людиною якнайбільш достойною цього величного імені!..»

— **Богдан Комаров**

Душа родини Комарових

Друга донька Михайла Комарова **Любов (1876–1937)** була лікаркою, але залишила своє ім'я в літературі як перекладачка художньої і спеціальної літератури.

Її племінниця Віра Волянська (молодша) називала Любов «душею родини Комарових».

Любов, як і Маргарита, народилася в Острогозьку. Трирічною її привезено до Києва, а дванадцятирічною — до Одеси. В Одесі Люба вчилася у другій жіночій гімназії. Вона брала участь у зібраннях «Молодої громади», прилучалася до літературної роботи. На Любу покладали певні надії ініціатори створення бібліотеки українських перекладів зі світової літератури, яких під час перебування в Одесі згуртувала Леся Українка.



По закінченні Любою гімназії перед Комаровими постало складне питання: як бути з навчанням дочки далі? Річ у тім, що випускниці жіночих

гімназій не одержували атестатів зрілості, а отже, не могли вступити до вищих навчальних закладів. Михайло Федорович після тривалих консультацій з друзями і знайомими вирішив ризикнути: повіз доньку до Москви, де існувала єдина на всю Російську імперію класична жіноча гімназія С. Фішер, і де можна було скласти іспит на атестат зрілості, а отже продовжити навчання.

Дівчина вступила на медичний факультет університету в південному французькому місті Монпельє, розташованому неподалік Леонської затоки. Від Одеси до сусіднього з Монпельє Марселя часто ходили пароплави, тож сполучення не становило якихось труднощів. Люба поїхала до Монпельє разом з Євгенією Руденко, дочкою Івана Лукича Руденка, що завідував в Одесі народною аудиторією (у цьому приміщенні тепер міститься міська бібліотека імені Івана Франка). Вчилися дівчата залюбки, знайомилися з культурними надбаннями Франції.

Любов захистила дисертацію на звання доктора медицини «Про марення ві сні»...

Вона фактично була сімейною лікаркою для членів своєї родини. Без вагань Люба їхала до своєї сестри Віри, яка жила після заміжжя у Керчі, щоб лікувати її та племінників. Вона застосовувала новітні підходи, яким навчилася у Франції:

І ось приїхав наш добрий геній, наша тітка Люба. Вона на той час закінчила у Монпельє у Франції медичний факультет. Дізнавшись про мою важку хворобу, вона терміново приїхала до нас з Одеси. Бачучи, в якому я стані, вона запропонувала спосіб, яким щойно почали користуватися у Франції: гарячі ванни. Через кілька днів мені стало краще, і я була врятована. Хай живе Франція і тітка Люба!

— так згадувала свою тітку Віра Волянська-молодша, авторка книги спогадів «Между степью и морем».

Крім того, Люба прекрасно грала на фортепіано. Вона захопилася музикою після повернення з Монпельє. Під керівництвом сестри Рити Люба засвоїла нотну грамоту, самостійно опановувала музичні твори. Її виконання було вдумливим, проникливим.

У тітки Рити була майстерність, динаміка виконання композиції будь-якої складності, а у тітки Люби — те, що в мистецтві найдорожче — почуття і душевність.

— Віра Волянська-молодша

У 20-х роках Любов Михайлівна працювала в Одеському відділенні Державного видавництва України. Людина високої ерудиції в царині природничих наук і загальної культури, вона відредагувала чимало книжок, займалася літературним перекладом. 1924 року побачила світ широко знана книжка Майка Фарадея «Історія свічки», яку українською мовою переклала Любов Комарова. Через чотири роки побачив світ відомий роман Віктора Гюго «Дев'яносто третій рік», який Любов

Михайлівна переклала в співавторстві з сестрою Лесі Українки, Ольгою Петрівною Косач-Кривинюк. Разом з братом Богданом вона переклала працю Д. Лаврова «Основи фармакології й токсикації» обсягом 640 сторінок. Особисте життя Любові Михайлівни не склалося, вона ніколи не була у шлюбі. З великої любові до дітей вона удочерила дівчинку з притулку. Її записали як Віру Михайлівну Комарову. Збереглося фото Віруні з Михайлом Федоровичем Комаровим, зроблене незадовго до смерті названого діда дівчинки.

В Одесі Любов служила в «Притулку для підкинутих дітей», багатьох з цих дітей вивела в люди; відтіль взяла собі прийомну доньку Віруню. Леся Українка дуже добре ставилася до цієї дівчинки і в своїх листах до членів родини Комарових часто згадувала «Левика» і «Левенятко», як вона прозвала Віруню, тому що та ходила без коси, з трохи розкуйовдженою головою. Під час єврейських погромів в Одесі Люба завжди входила до складу студентсько-робітничих рятувальних груп, які виїздили на місце погромів, захищаючи, по можливості, часто з великою небезпекою для себе, єврейське населення.

— Богдан Комаров

Віра закінчила Одеський медичний інститут, стала офтальмологом. Одружилася з біологом Богданом Волянським, сином Віри Михайлівни Комарової й Олісія Івановича Волянського. Чоловік був розстріляний у 1937 році. Напередодні виходу з Одеси фашистських окупантів Віра виїхала на Захід. Після цього родина Комарових не підтримувала з нею зв'язок. Отже, і ця гілка роду виявилася обламаною.



Галина Комарівна



Галина Комарова (1877–1938) народилась у містечку Острогозьку, але більшу частину свого юнацького й дорослого життя прожила з родиною в Одесі. Тут вона творила, працювала, брала активну участь у громадському житті міста. Тут її й було поховано у 1938 році. Донька найвідданішого борця за українську культуру, вона росла в оточенні високо освічених, талановитих людей. З ранніх літ навчилася читати. Проте до гімназії доньку Комарови не послали через її стан здоров'я. Батьки, сестра Рита самі вчили Галю тому, що мала в програмах тогочасна школа.

Писати українською Галина Комарівна почала рано. Батько дуже критично і відповідально ставився до віршування доньки й довго не дозволяв їй віддавати рукописи до друку, спонукаючи до наполегливого удосконалення написаного. В українське письменство Галину Комарівну ввів «Літературно-науковий вісник» — найкращий зі львівських журналів XIX — початку XX століття, редагований Михайлом Грушевським.

Тут побачили світ цикл віршів Галини Михайлівни «Над Чорним морем», поема з античного життя «Гіпатія», поезії у прозі «То був сон» та «Дві». Друкувалися її твори і в інших журналах, зокрема в «Зорі», а також в різних збірниках та альманахах. Наприклад, в альманахах «Акорди» (1903) й «На вічну пам'ять Котляревському» (1904).



Одеський дослідник діяльності Михайла Комарова Григорій Зленко виконав значну бібліографічну працю і на основі своїх досліджень створив бібліографічний покажчик творів Галини Комарівни. З нього ми дізнаємося про наявність друкованих творів і критичних відгуків сучасників щодо творчості поетки.

Серед відгуків знаходимо декілька рядків Івана Франка в його статті «Новини нашої літератури»:

«Із поетів найновішої генерації найкращою формою і найбільшою інтенсивністю почуття визначається Галина Комарова...»

То було визнання її мистецького обдарування, своєрідне напуття на подальшу дорогу в літературу.

Зворушена добрим словом Франка, Галина Михайлівна зважилася видати першу книжку поезій, яка дістала промовистий заголовок — «Починок». Друкувалася збірка в одеській друкарні прихильного до української культури Євтима Фесенка і вийшла 1905 року.



Особливий успіх мали її вірші, присвячені Тарасові Шевченку. Не було в Україні такого літературного вечора, де б їх не читали. 1908 року побачила світ «Українська муза». Поетична антологія од початку до наших днів», яку впорядкував Олекса Коваленко. Дев'ять віршів Галини Комарівни надруковані в оточенні талановитих авторів української поезії. А невдовзі вийшла «Історія українського письменства» С. Єфремова, на сторінках якої Галина прочитала приязне міркування вже добре знаного й вельми принципового критика про свої «гарні поезії», які дають підставу сподіватися від авторки «дальшого поступу». Найбільшою натхненницею і наставницею Галини в поезії була Леся Українка.

«Леся вона обожнювала з дитинства, її поезії були для Галі найвищим ідеалом. Хоч як добре й по-дружньому ставилась до неї Леся, однак Галина дуже боязко показувала їй свої вірші. І дуже раділа, коли Леся висловлювала своє вдовolenня з якогось її вірша, надрукованого десь в журналі чи декламаторі, — вона знала, що Леся каже це щиро, як думає, як відчуває. Завжди Леся ставилась до Галі з особливою ніжністю — помітно це було для нас всіх. Може, це тому, що Галя була серед нас найпоетичнішою натурою. А може, із співчуття. Мабуть, те й друге.

— **Богдан Комаров**

Звісно, Галина Комарівна не могла дорівнятися талантом до Лесі Українки. Але наприкінці XIX початку XX століття кожен боєць українського слова, кожен поціновувач української культури був на вагу золота. І Галина Комарова гордо стала у їхні ряди.



Ця слабосила жінка належала до звияжної плеяди людей, які перейнялися прометеївським вогнем і жили ним у серці, хоробро долаючи всі труднощі й злигодні свого земного шляху. Дві поріднені недугою й літературним хистом душі сповідалися одна перед одною особисто й у листах. Певна річ, розмови їхні не знати куди відніс потік часу, а з листів дійшли до нас лише маленькі уривки. Та коли читаєш їх, коли замислюєшся над теплом і ніжністю, якими огорнуті рядки Лесі до Галини Комарівни, відчуваєш кривну спільноту їхніх голосів, настроїв, побажань.

— Григорій Зленко

З переписки Галини з Косачами збереглося небагато, але за тим, що маємо, видно щирість, теплоту, підтримку. Зокрема, Леся питалася в Галини, чи можна знайти роботу в Одесі, адже лікування на курортах коштувало чимало:

«...В мене такий план: мені обридло курортне життя, хочеться жити і працювати нормально і не на чужині, і спадає мені на думку, чи не прожити мені будучу зиму в Одесі. Ти краще знаєш Одесу і її умови, то, може, ти мені скажеш, чи можна там знайти літературний, педагогічний, чи так який конторщицький, кореспондентський (у торгових фірм, наприклад) заробіток, людина без диплома, але тямуща в чужих мовах (настільки, що може писати по-французьки, німецьки, італійськи і англійськи), і взагалі такого типу, як я.

**Лист від 21 лютого
(6 березня) 1903 р., Сан-Ремо**

Галина залюбки виконувала дрібні доручення Лесі, як от переслати книжки та папери бандероллю, щоб не везти їх у багажі і не затримуватися на митниці через його перевірку.

«...Я маю, Галюнько, до тебе прохання. Чи дозволиш послати на [вашу] адресу трохи книжок та паперів звичайною бандеролею. В них нема нічого особливого, переважно старі журнали, то-що, але мені не хочеться їх везти в багажі, щоб не удовжувати переглядання речей на таможні, нехай собі переглядають на почті; а то на таможні я-ж мусітиму стояти при тому, а мені кожда зайва хвилина стояння тяжка...»

**Лист від 9 (22)
березня 1913 р., Гелуан**

Леся Українка
в Сан-Ремо, 1902 р.
Колоризація ШІ



Знаючи про часті переїзди подруги, Галина умовляла Лесю навідувати їхню домівку частіше:

« Дорога Лесю! Я чула од Лілі, що ти збираєшся їхати в Єгипет, так прохаю тебе: не забувай, що по дорозі є Одеса, де живуть твої приятелі, що вже дуже, дуже хочуть тебе зобачити. Збирайся, голубонько в Єгипет неодмінно, бо там же тобі так добре завше буває, і заїзди до нас. Цілую тебе міцно-міцно. Привітай К[лиментя] В[асильовича] щиро. Твоя Галя. »

Лист від 9 жовтня 1912 року

Галина активно спілкувалась і з Оленою Пчілкою, надсилала їй свої нові вірші, довіряла критикувати і виправляти. 1903 року Галина одержала пропозицію від Пчілки і Старицького взяти участь у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському». Галина пише Олені Пчілці:

« Високоповажна і любя Ольга Петрівно! Дуже дякую Вас і Старицьких за Ваші ласкаві запросини. Право, я була до сліз зворушена і Вашим, таким добрим, таким прекрасним листом, і згадкою про мене та мої вірші. Спасибі Вам, велике і щире спасибі. Досі я мало дуже вірю собі, дуже непевно відношусь до своїх писань і через це кожне приязне слово з цього поводу стає мені безкрайно дорогим Коли я напишу щось не дуже погане (а для Вас я хотіла б написати якнайкраще) то пришлю Вам свій твір. »

В альманасі дійсно були надруковані твори Галини Комарової — п'ять віршів та дві поезії в прозі.

Втрата Лесі Українки, а буквально за декілька днів по тому смерть батька стали для Галини важким ударом, від якого вона довго не могла одужати. У творчості поетки настає пауза.

Національно-визвольні змагання 1917–19-х років подарували надію, покликали Галину Михайлівну до роботи в ім'я розбудови української державності. Її вірші в той час активно публікуються в одеському часописі «Українське слово», в газетах «Вільне життя» та «Нові шляхи». В Катеринославі виходить друга її книжечка, до якої увійшла історична поема «Роксолана». Але дуже скоро надії патріотів згасають. Члени родини Комарових підпадають під репресії. Щирі українці стають ворогами радянської влади.

Нова радянська цензура мала список авторів одеських українських газет періоду національно-визвольних змагань 1917–1919 років. Їх велено було тримати «в чорному тілі». З великими труднощами поетка діставала на переклад окремі рукописи, призначені до випуску у місцевому відділенні Державного видавництва України. Більшість тих перекладів вийшла анонімно. Лише на брошурі якогось О. Кроткова «Як краще використати землю під город» зазначене прізвище Г. М. Комарової.

Галина доживала свого віку із сестрою Любою, на вулиці Новоінститутській, 9 (нині Дідріхсона), в глибині двора ліворуч, кв. 22.

Вона пішла з життя через рік після сестри. Поховали Галину Михайлівну на другому християнському цвинтарі, поруч з батьками. Могилу її пізніше знесено, як це сталося з останніми прихистками багатьох діячів української культури в Одесі.

Нагадав про присутність Галини Михайлівни в нашому письменстві Максим Рильський, за редакцією якого було видано представницьку антологію української поезії, де знайшла своє місце і Галина Комарівна. Потім цю антологію було перевидано. Вірші Галини Комарівни увійшли до антологічних збірок «Тридцять українських поетес» та «Українська хата». Одеське видавництво «Маяк» у 2004 р. надрукувало «Антологію української морської поезії», у якій знаходимо й вірш Галини Комарової «Скотилася зірка із неба...».

Волянські

Наймолодшою донькою в родині Комарових була **Віра (1879–1963)**. Вона, як і її сестри, народилася в Острогозьку, але одразу після її народження батьки переїхали до Києва, а згодом до Умані. З 1888 року її життя пов'язане з Одесою. Віра була здібною, закінчила гімназію із золотою медаллю, але до літературної роботи не проявляла особливої цікавості: її хистом було малювання. Цікавим збігом долі є те, що хрещеною мамою дівчинки стала Єлизавета Квачевська — сестра художника Льва Квачевського, що виконав обкладинку до виданого в Одесі 1912 року «Вінка Т. Шевченкові...».

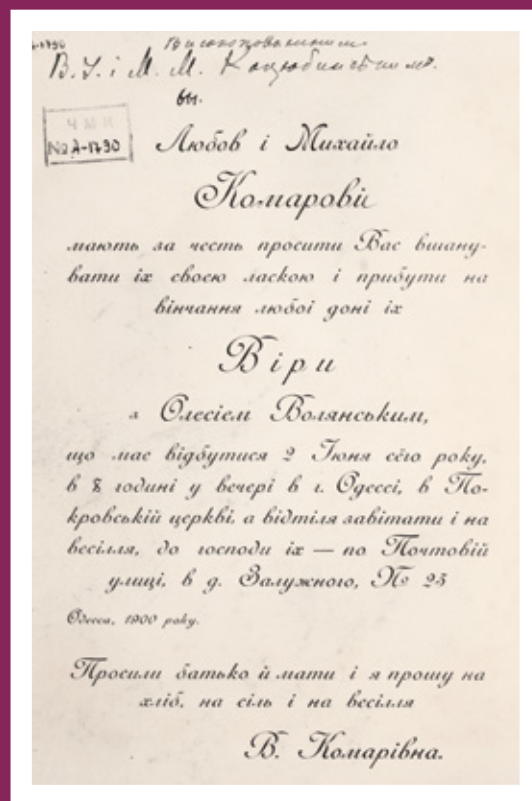
Віра навчалася в Одеській Рисувальній школі і навіть отримала малу бронзову медаль Товариства красних мистецтв — це відкривало перспективи й творчі обрії. Однак її талант художника лишився нереалізованим: Віра вийшла заміж.



Її обранцем став член Одеської громади, військовий лікар **Олісій (Єлісей) Волянський (1867–1930–32?)**.

На їхнє весілля було запрошено Михайла Коцюбинського з дружиною. Написане каліграфічним почерком запрошення зберігається зараз у Чернігівському літературно-меморіальному музеї Михайла Коцюбинського. Подружжя Коцюбинських до Одеси не змогло приїхати, але надіслало молодятam привітання.

Вінчання проходило у Покровській церкві, де служив отець Шаровський, який виголошував проповіді українською мовою. Більшість важливих сімейних та громадських подій української спільноти Одеси освячувалося в Покровській церкві. Там же свого часу побралися й члени Одеської громади і «Просвіти» Іван і Марія Липи. Храм був зруйнований більшовиками у 1936 році. Зараз на його місці на проспекті Українських героїв знаходиться Перша гімназія.





Олісій і Віра Волянські.
Колоризація ШІ

Збереглися листи Волянського з Одеси до Бориса Грінченка в Чернігів за 1894–1901 роки. Вони знаходяться у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського.

Олісій Волянський закінчив Військово-медичну академію у Петербурзі. На ту пору там склалася українська громада, до якої він охоче долучився. У 90-х роках мешкав в Одесі, входив до місцевої української громади. Служив молодшим лікарем 59-го піхотного полку. В 1900 р. одружився з Вірою Комаровою.

Волянські були красивою парою: Віра — тендітна, мініатюрна, із зеленими сумними очима і великою чорною косою, вишукано вкладеною на голівці, елегантно вдягнена; Олісій — високий блондин, з гарним голосом, охайно підстриженими за тодішньою модою вусами й борідкою, у парадному синьому кітелі з широким срібним поясом, срібними еполетами.

У 1901 р. молодята переїхали до Керчі, куди Волянського було призначено головним лікарем військового лазарету Чорноморського флоту. Олісій Іванович багато працював, нікому не відмовляв у допомозі.

Віра народила п'ятьох дітей: Богдана, Романа, Михайла, Віру та Юрія. Вона часто слабувала, і тоді на допомогу їй поспішала сестра Люба.

У віддаленому від великих культурних і наукових центрів місті духовні інтереси під тиском побуту поволі згасали.

В листі з Одеси до сестри Ольги від 17 (30) травня 1908 року Леся Українка притаєно сумує, що її побачення з сестрами Комаровими стають усе рідші:

...я бачила тільки Галю та Маргариту, бо вони приходили до мене. Люба в Керчі у Віри, має привезти її з дітьми на нову дачу, де збереться увесь клан...

Віра мала вишуканий смак і прищеплювала любов до краси дітям. Дідусь Михайло Федорович також всіляко підтримував онуків: коли маленька Віра (донька Віри Михайлівни), проявила інтерес до музики, Михайло Комаров прислав їй на день народження з Одеси піаніно!

Олісій і Віра Волянські
з дітьми. м. Керч.
Колоризація ШІ



Волянські часто навідували родичів в Одесі, влітку гостювали на дачі на 10-й станції Великого фонтану. З міста на дачу добиралися на кінному трамваї — конці. Це були великі дерев'яні екіпажі, що рухалися по рейках і були запряжені кіньми. Бажаючих у літню спеку прокотитися до моря було чимало — ззовні вагона були

прикріплені дерев'яні дошки, на яких стояли ті, хто не помістився всередину.

Коли йдеться про місце Лесі Українки в Одесі, називають і цю фонтанську дачу Комарових. За словами старожилів, коли у 60–80-ті роки ХХ століття дача використовувалася як база відпочинку заводу «Холодмаш», на будинку була встановлена меморіальна дошка. На ній значилося,



Відредаговано_ШІ

що тут у своїх друзів бувала Леся. На жаль, зараз немає доступу на територію дачі, і перевірити наявність дошки неможливо. Однак Богдан Михайлович Комаров стверджував, що Леся Українка на дачі не бувала. До моря йти десь півтора кілометра, та й добиратися на дачу з центру міста у переповненому трамваї Лесі було не під силу.

Онуки називали Михайла Федоровича «тато». Він прокидався раніше за всіх і обходив маєток. Бузкова алея виводила на галявину, яку називали «степок». В кінці була гірка з двома лавками — з неї можна було оглядати всю дачу. Михайло Федорович слабував на ревматизм. Він ходив, спираючись на ціпок, і спеціально для нього навіть у спеку в столовій запалювали піч — у нього дуже мерзли ноги. Там же, на дачі, тихої серпневої ночі, він відійшов у вічність.



Гірка на дачі Комарових.
Одеса, 1907 р. Л. Комарова
з Вірунею на руках, Г. Комарова,
М. Комарова-Сидоренко,
М.Д. Сидоренко, Д.І. Кизим.
на гірці Б.М. Комаров.

Відредаговано ШІ

Після того Волянські деякий час не приїздили до Одеси. 1914 року почалася перша світова війна. 1916 року прийшла звістка про загибель Ростислава, сина Маргарити. Море було заблоковане німецькими кораблями, залізниці були забиті ешелонами, що везли солдатів на фронт і поверталися з пораненими. Але Віра, не вагаючись, вирушила з п'ятирічним сином Юрчиком в Одесу, щоб підтримати сестру у страшному горі.

У 1917 році Олісій Волянський очолив у Керчі українське об'єднання «Громада». 28 квітня 1918 р. над Керченською фортецею замайорів жовто-блакитний прапор. Однак за часів окупації Криму військами Денікіна та Врангеля українська громада Керчі була розгромлена.



З цього часу почалися численні переїзди та поневіряння Волянських-Комарових. Спогади про це закарбувалися у пам'яті Віри-молодшої. Згодом вона записала їх і видала книгою «Между степью и морем».

У цій книжці ми не знайдемо описів історичних подій і коментарів щодо них, але чимало побутових деталей дадуть читачам виразний образ тої буремної епохи.

Віра з дітьми переїхала до Одеси. Олісій певний час перебував у Києві, а згодом долучився до сім'ї, очолив евакопункт для полонених. Згодом йому було доручено організувати військово-фельдшерську школу і надано 5-кімнатне помешкання на вул. Пироговській. У 1919 році школу було переведено в Херсон, і численне сімейство Волянських знову переїхало. 1 жовтня за зберігання агітаційної літератури було заарештовано старшого сина Богдана, його брата Романа виключили з гімназії за відмову співати молебен за царя, а Олісія було звільнено з посади директора військово-фельдшерської школи. Коли через три тижні Богдана звільнили, Волянські повернулися на пароплаві до Одеси.

На початку 20-х років панував голод. Люди помирали просто на вулицях. Продукти видавали по карточках тільки працюючим. Віра Михайлівна викладала у молодших класах трудшколи, а донька Віра навчалася у школі на Молдаванці (до якої вона ходила пішки 24 квартали з вул. Пироговської). У школах матері й доньці давали перловий суп, яким можна було хоч трохи втамувати голод. Оскільки солі не було в продажу, школярів відправляли на Куяльницький лиман добувати її самотужки.

Олісій Іванович був зайнятий роботою з ранку до пізнього вечора:

- працював лікарем у поліклініці;
- викладав на курсах з вивчення української мови;
- був членом медичної секції Одеського наукового товариства при ВУАН (всеукраїнська академія наук);
- був одним із редакторів «Медичного російсько-українського словника» В. Кисельова, що вийшов в Одесі у 1928 році;
- писав популярні книжки з охорони здоров'я.

У 1923 р. в Одесі вийшов друком його переклад українською мовою праці М. Лебедєва «Розмноження», у 1924 та 1925 р.р. у Харкові — праця «Баби-шептухи та лікар», та брошура «Наука про здоров'я: як треба жити, щоби здоровим бути й довше прожити».

Старший син Волянських Богдан навчався у сільськогосподарському інституті та викладав у дитячому будинку. Михайло був фізкультурником у школі. Юрій навчався на біологічному факультеті Одеського університету.



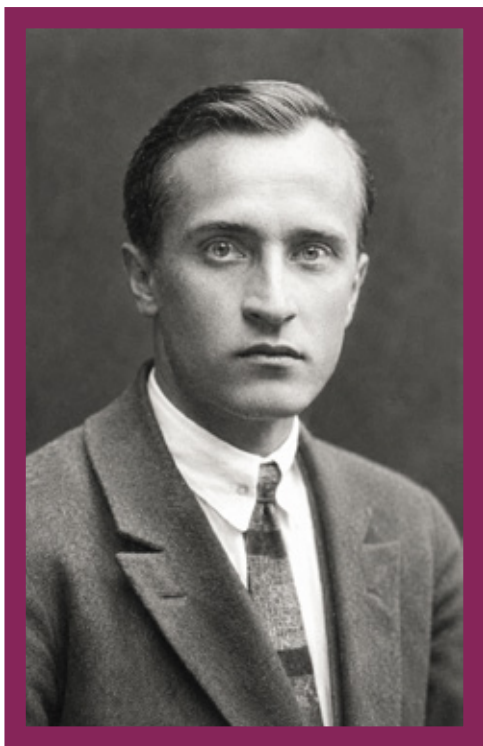
Юрій Волянський (1911–1986) закінчив біологічний факультет Одеського державного університету (1934). З 1935 року працював на одеській протималярійній станції, був спеціалістом в області медичної ентимології та зоології. Був учасником широкомасштабних заходів з ліквідації малярії на півдні України. Одружився з Оленою Арсеніївною Сухореброю, мав двох дітей — доньку й сина. Був мобілізований у липні 1941-го, а в жовтні того ж року потрапив у полон. Після звільнення був засуджений до 10 років таборів. Після повернення в Одесу працював зоологом у санепідзагоні Одеського військового округу. Мав 36 наукових публікацій. Був реабілітований після смерті у 1991 році.

Роман Волянський (1902–1929) працював в Українській державній бібліотеці імені Шевченка, яку очолював його дядько Богдан Комаров.

Хлопець був надзвичайно доброї вдачі, з м'яким голосом, красивими карими і сумними, як у матері, очима, був обдарований хистом до малювання й поезії. Його сестра Віра згадувала епізод, як Рома врятував дитину їхнього садівника, пробігши з нею на руках від дачі (10-та станція) до лікарні (4-та станція) — це близько десяти кілометрів! — при тому, що у нього було хворе серце. Воно ж його й згубило. Роман закохався у прийомну доньку Богдана Комарова, Мару. Не зустрівши взаємності, він наклав на себе руки. Його вірші й малюнки зберігалися у дядька Юрія Комарова, однак під час другої світової війни були втрачені.

Важкі двадцяті змінилися страшними тридцятими — роками арештів, репресій, смертей. Батько Олісій Іванович ненадовго пережив свого сина. Точний рік його кончини невідомий. 1930? 31? 32?. Його поховали там же, де й сина Романа — на другому християнському цвинтарі. Але згодом на місці їхніх могил було облаштоване військове кладовище.

Незабаром біда знову постукала у двері. 1931 року було заарештовано Михайла Волянського, а згодом і обох Богданів — дядька й племінника. Михайла скоро звільнили, а от для Богданів ці арешти мали важкі наслідки.



Богдан Волянський.
Фото відреставроване ШІ

Богдан Волянський (1901–1937) був синьооким і білявим, веселим, з дитинства захоплювався природою, написав монографії про птахів Криму й Одещини. У 20-х роках організував науковий куток у дитячому будинку на 4-й станції Великого фонтану. З 1928 року він викладав біологію в інституті народної освіти, вступив в аспірантуру. Через донос його заарештували й тримали в ув'язненні півроку. Богдан повернувся додому. Одружився його молодший брат Юрій, вийшла заміж сестра Віра, 1937-го року народилися племінниці Маргарита і Зоряна. А за кілька місяців Богдана знову заарештували. Рідні довго не могли отримати жодної інформації щодо нього. І лиш через багато років дізналися, що він був розстріляний без суду й слідства одразу після арешту, наприкінці грудня 1937 року...

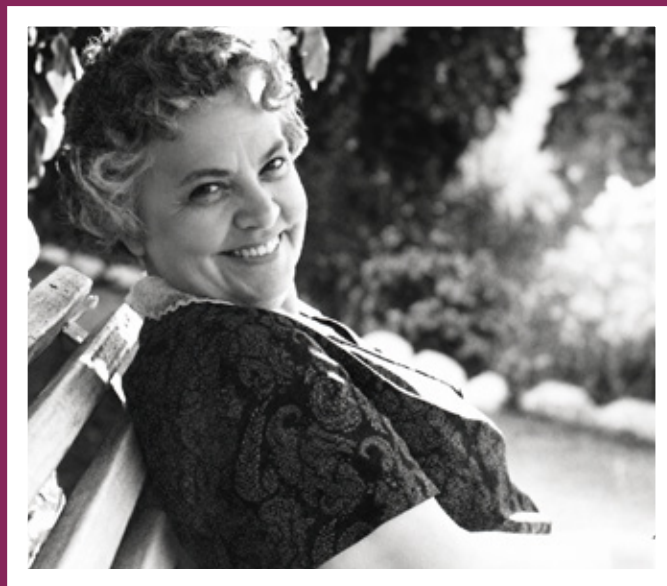
Почалася друга світова війна. Михайло Волянський (1904–1941) пропав безвісти, Юрій пішов воювати, потрапив у румунський полон, за що після закінчення війни відбув 10 років у радянських таборах. Його донька Маргарита Юріївна Волянська (1937) згодом стала науковицею, кандидаткою фізико-математичних наук, працювала в астрономічній обсерваторії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, написала понад 60 наукових робіт. Займалася перекладом з англійської, французької, польської мов.

Віра Оліссіївна Волянська (1909–2004) прожила довге і насичене життя. За порадою тітки Люби вона отримала художню освіту. Вийшла заміж за Леоніда Римаренка, з яким разом навчалися в інституті образотворчих мистецтв в Одесі (згодом інститут був реформований в Одеське художнє училище), а потім працювали на Одеській кіностудії. Часи змінилися, і шлюб уже не перешкоджав жіночій самореалізації. 1937 року у Віри й Леоніда народилася донька Зоряна.

Під час другої світової війни Віра Михайлівна Комарова-Волянська з донькою Вірою й онукою Зоряною перебралися в Новосибірськ, куди подружжя Волянських-Римаренків було переведено по роботі, а незабаром після закінчення війни переїхали у Свердловськ (нині Єкатеринбург. РФ). Віра-молодша з чоловіком працювали на кіностудії, знімали науково-документальні фільми.

У 80-х роках Віру Оліссіївну відшукала ще зовсім юна, 20-ти річна наукова співробітниця новоствореного Одеського літературного музею Галина Закіпна.

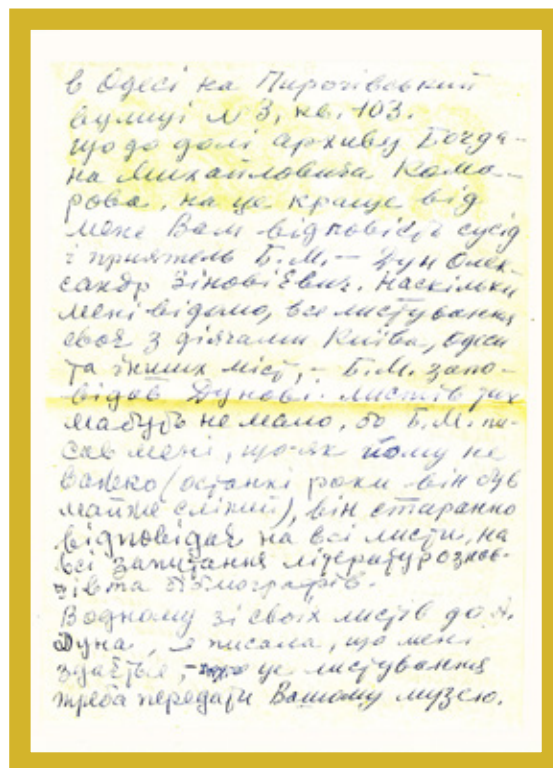
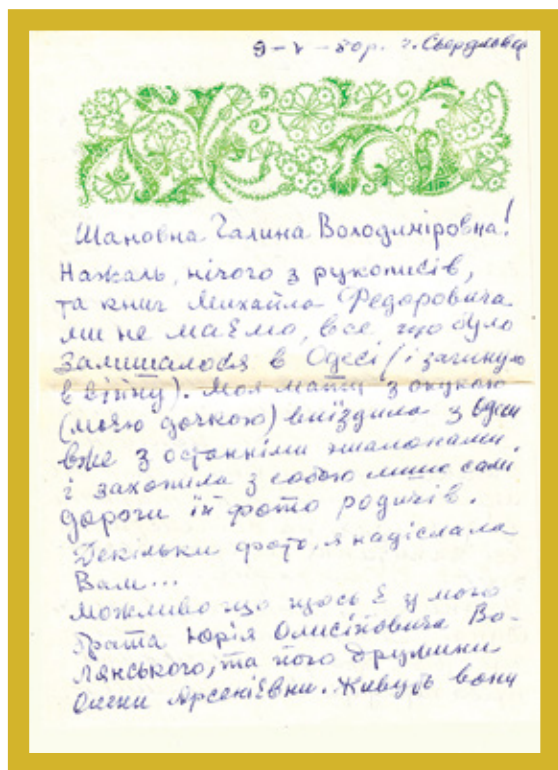
Її цікавило все, пов'язане з ім'ям Михайла Комарова — фотографії, рукописи, листи, будь-яка інформація про архів, бібліотеку, родичів. У Віри й Галини зав'язалося листування. Можливо, воно спонукало онуку Михайла Федоровича написати спогади про свою непересічну родину. У 2009 році вони були видані під назвою «Между степью и морем».



Віра Оліссіївна
Волянська

У книжці є неточності, адже людська пам'ять примхлива — деякі незначні, на перший погляд, деталі зберігає з неймовірною точністю, а деякі події чи враження просто стирає, виміщає, сплутує перебіг подій. Проте завдяки записаним спогадам ми маємо можливість зазирнути у минулу епоху, прожити разом із героями усі перипетії долі.

Але найважливішу роль у збереженні спадщини Комарових відіграв Богдан Михайлович.



Листи Віри Волянської-молодшої до Галини Закіпної

Post Scriptum: Наймолодшим із дітей Комарових був Юрій. Про нього збереглося обмаль відомостей. Народився у 1894 році в Одесі, одружився з Вірою, яка закінчила балетну школу. Працював секретарем на одеській кіностудії. Під час війни він евакуювався з кіностудією на пароплаві, в який влучила бомба. Дивом врятувався.

Але всі речі його були втрачені, зокрема й малюнки та вірші племінника Романа Волянського, які Юрій хотів упорядкувати.

Решту життя прожив у Ташкенті. У віці 71 року у Юрія стався інсульт, після чого він не міг ані говорити, ані щось пригадати. Рік смерті упорядникам книги невідомий.





БОГДАН: ДУХОВНИЙ СПАДКОЄМЕЦЬ



Ім'я **Богдана Комарова (1882–1975)** уже не раз з'являлося на сторінках цієї книжки. Його дитяча пам'ять зберегла ключові події родинного життя. Змалку він зростав у колі яскравих, творчих особистостей і з роками дедалі глибше усвідомлював їхній масштаб. У зрілому віці він зафіксував свої спостереження й переживання — живі, емоційні, але водночас осмислені та перевірені за документами, публікаціями й листуванням.

Народився він у Києві, кілька років провів в Умані, а до Одеси потрапив у шестирічному віці. У 1891–1900 роках навчався в Четвертій Одеській чоловічій гімназії.

Четверта гімназія була чи не найпрестижнішою в Одесі на той час. Вона містилася в палаці Абазі — розкішній будівлі з мармуровими сходами, позолоченою необароковою ліпниною, просторими залами й ошатними камінами (нині тут розташований Одеський музей західного і східного мистецтва).



Фото відредаговане ШІ

Син члена Одеської громади Борис Волошин запам'ятався Богданові своїми крамольними бешкетними витівками:

Волошин Борис. Син Олександра Федоровича Волошина, земського статиста в м. Ананіїві, члена Укр. Громади, етнографа, автора «Збірника українських пісень» зібрав А. Хведорович (книжка є в бібліотеці М. Ф. Комарова). Борис був живий, веселий, бешкетний хлопчик. Перед початком занять у нас в гімназії щоденно учнівський хор співав молитви государю нашему Олександру Олександровичу, а Борис у цей час підспівував (не так уже й тихо) «государю нашему Обезьяну Обезьяновичу».

Були серед однокласників Богдана й антагоністи — дехто Ковальський, який показував товаришам непристойні фото, і дехто Каменський, дуже дисциплінований хлопець, який «грав роль старшого, втихомирював буйних, особливо переслідував тих хлопців, що пригощали товаришів непристойними оповіданнями й анекдотами». Напевно, Ковальському від Каменського не раз влітало.

Гімназисти були дуже вправними у вигадуванні прізвиськ. Племіннику провізора Кретовича, який тримав популярну тоді аптеку на вул. Ямській, дали прізвисько «Циклоп Поліфен, мічман Кречман, артист погорілого театру», за його схожість із міфічним велетнем, любов до театру й морських прогулянок на шлюпці. Згодом цей циклоп-Кретович завідував аптекою на Куяльницькому курорті.

Розповіді хвалькуватого Коско, сина управляючого маєтком якогось польського графа, про полювання та інші графські розваги викликали у однокласників скепсис. А ось історії хлопця на прізвище Май — навпаки. Він був сином управляючого Хаджибейським курортом, тим самим, де у 1888–89 роках лікувалася Леся Українка:

Май. Син управляючого Хаджибейським курортом. Всю зиму жив у знаменитому парку Хаджибейського курорту. Щодня коник привозив його в таратайці в гімназію, а після закінчення денних занять відвозила назад додому. Багато хлопців, в тому числі й я, заздрили такому життю. Май з апетитом розповідав, як це затишно, коли в якийсь день «прийдуть журнали» і ввечері у милій кімнаті, нагрітій жарко напаленою піччю, починається розгляд і захоплююче читання «Навколо світу» або «Природа і люди».

Розповідаючи про Мільмана, найрозумнішого з усіх співучнів юнака з бідної єврейської родини, Богдан згадує про одну з книжок з батькової бібліотеки:

Ми часто говорили з Мільманом про бога. Якось мій батько отримав зі Львова книгу Дрепера в українському перекладі І. Франка «Історія боротьби науки з релігією». Мільман зацікавився книгою і висловив бажання прочитати її. Десять днів тримав він книгу, але подолав її всю. А до того часу він не бачив жодної книжки українською мовою!

Богдан згадує хлопця на прізвище «Міта», сина «наскрізь буржуазних батьків», і про його шлях до самоусвідомлення себе як українця:

...«обтесався» і долучився до найбільш «вільнодумних» товаришів. Покидав він гімназію вже революційно налаштованим українцем. До того часу Міта, який сам належав до українців, майже нічого не знав про цю 30-мільйонну націю, як не знали про неї й більшість наших учнів.

Нотатки Богдана Михайловича про роки навчання у гімназії дають нам чимало цікавої інформації щодо соціальної та національної приналежності учнів, а також щодо тодішньої системи освіти, предметів, методів викладання.

Чоловік старшої сестри Маргарити, професор М. Д. Сидоренко, прищепив хлопцеві любов до природи, що й визначило його вступ на природниче відділення фізико-математичного факультету **Новоросійського університету**.

Нині **Одеський національний університет імені І. І. Мечникова** — провідний науково-освітній центр сучасної України.

Заснований 1865 року, спочатку мав три факультети — історико-філологічний, фізико-математичний та юридичний, а 1900 року започатковано медичний факультет. З Одеським університетом пов'язані імена видатних вчених: лауреата Нобелівської премії мікробіолога Іллі Мечникова, математика Олександра Ляпунова, фізика Федора Шведова, фізіолога Івана Сеченова, офтальмолога Володимира Філатова, трьох президентів Академії наук України — Володимира Липського, Данила Заболотного, Олександра Богомольця, хіміка Всеволода Богатського та багатьох інших.



Рукопис Богдана Комарова, в якому він описує своє навчання в Новоросійському університеті, підготувала і люб'язно надала для публікації у збірці ОЛМ його внучата племінниця Маргарита Юріївна Волянська.

У лютому 1901 р. Богдан Комаров узяв участь у студентських страйках, за що був відрахований з університету.

Продовжувати навчання довелося у Львові, Відні та Кракові. У Львові Богдан Михайлович познайомився з письменником Михайлом Павликом, який працював бібліотекарем Наукового товариства імені Шевченка. За його сприянням він роздобув для батька унікальну книгознавчу інформацію, яка щедро поповнила бібліографічний покажчик «Тарас Шевченко в літературі й мистецтві», над яким тоді працював Михайло Федорович Комаров. «З доручення батька, — розповідає Богдан Михайлович, — я побував і в Володимира Гнатюка (відомого етнографа — прим. упор.), у якого дістав деякі довідки бібліографічного характеру в галузі етнографії. Познайомився я і з Іваном Франком». У Львові Богдан зустрівся з Лесею Українкою, про що вона також згадувала у листуванні.

Втім, диплом про вищу освіту Богдан отримав в Одесі, склавши тут у 1907 р. державні іспити.

Після повернення в Одесу викладав у гімназіях природознавство і хімію. Був членом «Просвіти», але на її засіданнях не виступав. Упродовж 1908–1914 рр. зібрав на околицях Одеси колекцію гербарію із 2000 зразків. Після смерті батька опікувався його архівом.

Події національно-визвольної революції захопили Богдана. У травні 1917 р. він увійшов до Українського керівничого комітету Одеси як делегат від учительського товариства. Читав лекції з географії України та українознавства. Відстоював інтереси українців у боротьбі з русифікаторами з російської вчительської спілки. У березні 1918 року був обраний Українською учительською спілкою до складу Комісаріату зі справ Одеського навчального округу, де став заступником голови Володимира Чехівського. Після його переїзду до Києва, Комаров фактично очолив комісаріат, який опікувався шкільними справами регіону — всієї Південної та великої частини Східної України до лютого 1919 р. Одним із найважчих завдань було забезпечення українізації шкіл.



Володимир Чехівський (1876–1937) —

громадсько-політичний діяч, член Центральної Ради, прем'єр-міністр УНР, один із засновників Української автокефальної православної церкви. В Одесі Чехівський проживав понад 11 років, і саме тут розпочалася його професійна та громадська діяльність. Працював у школах, викладав історію та словесність, а також активно співпрацював із місцевою українською громадою. Був членом одеської «Просвіти». У 1917 р. очолював Херсонсько-українську губернську раду, яка представляла Центральну Раду в регіоні. Заарештований у 1929-му за сфабрикованою справою «Спілки визволення України». Розстріляний 3 листопада 1937-го в урочищі Сандармох (Карелія).

Богдан Михайлович був одним з небагатьох послідовно україномовних викладачів. Як і раніше, намагався робити свій внесок у важливу справу забезпечення школи україномовними підручниками. У 20-х роках він:

- був директором 2-ї української гімназії;
- викладав у Фребелівському інституті;
- брав активну участь у процесі розбудови нової школи, намагаючись надати їй українського обличчя;
- читав курс біології на робітничому факультеті та факультеті соціального виховання.

Важливим напрямком діяльності Богдана Комарова у 1920-х стали бібліотекознавство та бібліографія. У липні 1920 р. він був призначений помічником завідувача **Одеської української державної бібліотеки (УДБ) ім. Т. Г. Шевченка**, а навесні 1921 р. — її завідувачем.

Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка (УДБ) була відкрита в Одесі 1920 р. У її фондах були зібрані книжки українською мовою незалежно від змісту, а також книги іноземними мовами, тематика яких торкається України.

УДБ розташовувалася за адресою вул. Градоначальницька, 8 (нині — вул. Тараса Кузьміна), а з 1925 — пров. Інвалідний, 5.

У травні 1921 р. завідуючим бібліотекою призначено Богдана Михайловича Комарова. 1925 р. УДБ перейшла до нового приміщення, де була концертна зала на 300 осіб і кімната для виставок. На виставках було показано сотні експонатів: цінні видання, листи й фотографії письменників, і навіть особисті речі М. Коцюбинського.

У приміщенні УДБ відбувалися засідання Українського бібліографічного товариства.

1930 р. УДБ було об'єднано з Державною публічною та Центральною науковою в Одеську державну бібліотеку (нині ОННБ). При об'єднанні УДБ увійшла до складу нової бібліотеки з 31 980 книгами. Утворена бібліотека проіснувала до 1934 р. Частина книг з фондів УДБ потрапила до фондів бібліотеки Одеського державного університету (нині — ОНУ ім. І. І. Мечникова).

За ці десять років (1920-1930) УДБ своє завдання виконала. Вона збирала до купи майже всі громадські й приватні українські бібліотеки, які існували в Одесі до революції і на початку 20-х рр., поповнила ці збиранки великою кількістю нових українських книжок й чимало зробила в справі просунення української книжки в ширші маси. Майбутній історик десь певно зважить ту велику роль, що її відіграла була УДБ у процесі українізації Одеси взагалі, а зокрема — українізації Одеської школи, учительства та професури.

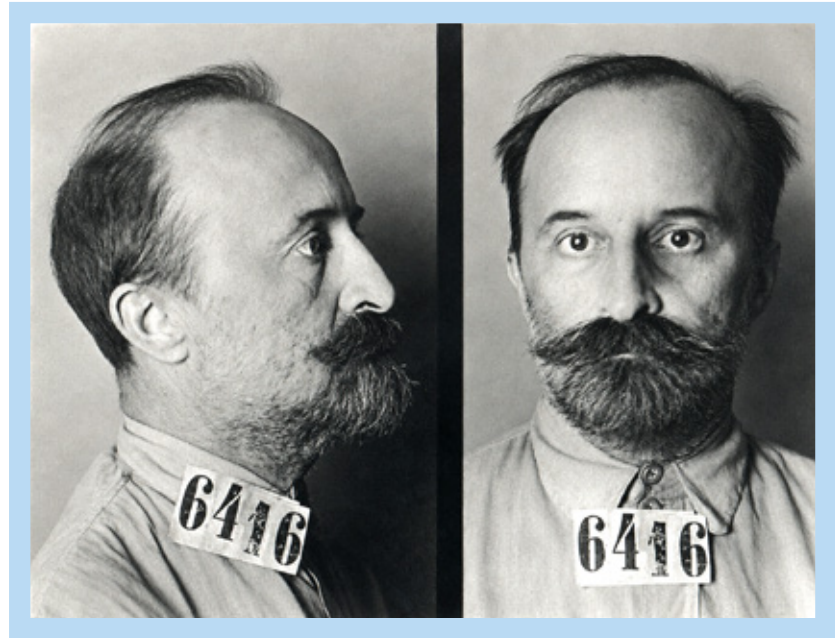
— **Богдан Комаров**

Богдан Комаров упорядкував і видав праці:

- «Бібліографічний покажчик літературної діяльності М. Ф. Комарова (1865–1913)» (1913);
- «Короткий російсько-український словник термінів з природознавства. Вип. 1. Фізика» (1919);
- «Короткий українсько-російський словник бібліотечної термінології» (1926, у співавторстві з племінником Романом Волянським);
- «Матеріали до словника псевдонімів та криптонімів українських авторів. Головним чином за рукописними матеріалами М. Комарова» (1928);
- «Огляд природознавчих праць М. Максимовича» (1929).

У 1928–1929 рр. Б. Комаров був головою правління Українського бібліографічного товариства (заснованого у 1925 р.), а також був членом природничої секції Одеського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук (ВУАН).

Однак на початку 1930-х рр. більшовицька влада обернула ці здобутки проти нього. Влітку 1931 р. Богдана Михайловича заарештували за сфабрикованою справою. Рік адміністративного заслання він відбував у Курську, без права повернення в Україну.



Після цього арешту Богдан Комаров фактично був втрачений для української науки: перервалася його важлива праця над розвитком української наукової термінології. Тавро «ворога народу» було на ньому до кінця життя. Реабілітований Богдан Михайлович був помертно, у 1989 р.

У 1932 р. Богдан опинився в далекому м. Ходжент (в радянські часи Ленінабад, сучасне м. Худжанд, Таджикистан), де:

- зосередився на науковій роботі за природничим фахом;
- заснував природничо-географічний факультет та власну наукову школу;
- брав участь у наукових експедиціях;
- став кандидатом біологічних наук;
- упродовж 25 років завідував кафедрою ботаніки Ленінабадського педагогічного інституту;
- склав «Визначник рослин Північного Таджикистану» (1967).
- був удостоєний звання «Заслужений діяч науки Таджицької РСР».



Богдан Комаров із сестрою
Вірою Волянською. 1940-ві роки



Богдан Комаров, 1949 р.

Наприкінці 1960-х років Б. Комаров поринув у мемуаристику. Свої спогади про дитячі, школярські роки, навчання в університетах (Одеському, Львівському, Краківському і Віденському), родинні згадки Богдан Михайлович занотовував до зошитів, і нотаткам тим дав назву «Бібліотека моєї пам'яті», скорочено — БМП. Ці зшитки БМП тепер зберігаються в родинних архівах нащадків Волянських-Комарових. Частину з них було передано до Одеського літературного музею.

Наприкінці 60-х — початку 70-х років Богдан Комаров активно листувався з українськими краєзнавцями, літературознавцями. Він потерпав від погіршення зору: читати й писати міг лише через збільшуваче скло. Однак до останнього дня зберігав ясність розуму.

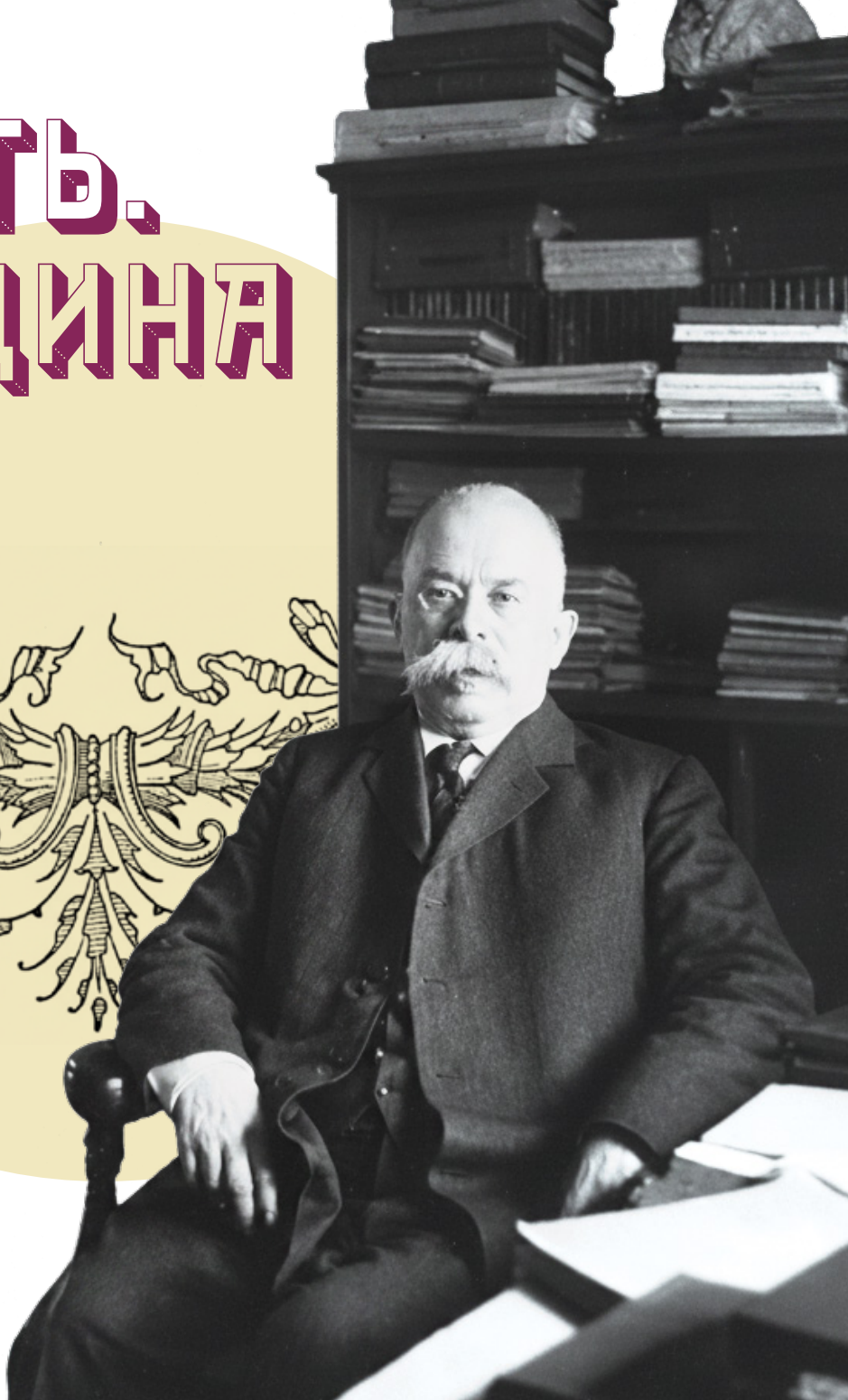
Цінними документами є листування Богдана з одеським краєзнавцем Григорієм Зленком. Листи опубліковані у збірнику матеріалів конференції до 170-річчя М. Комарова «Закоханий в українське слово». З епістолярію ми дізнаємося чимало подробиць про діяльність Михайла Федоровича, коло його спілкування, стосунки з Косачами, і, зокрема, Лесею Українкою, а також про долю архіву й бібліотеки видатного діяча української культури кінця XIX — початку XX століття.

У Богдана Комарова і його дружини Дар'ї Кизим, з якою побралися ще в Одесі, не було рідних дітей. У джерелах можна натрапити на побіжні згадки про прийомну доньку Марію (Мару) та сина, однак їхня доля наразі невідома.

Богдан Комаров прожив 93 роки, ставши свідком великих історичних змін. Він поєднав наше сьогодення з тим, що здається далеким минулим, але насправді лишається відчутно близьким, — ніби перейняв естафету пам'яті від свого батька, Михайла Комарова.



ПАМ'ЯТЬ. СПАДЩИНА



Долі членів родини Комарових складалися непросто. Життя розкидало їх по різних містах, змушувало змінювати оселі, переживати обшуки, репресії. Разом із людьми під загрозою опинилася й родинна пам'ять — листи, рукописи, світлини, книжки — ті крихкі, але безцінні свідки часу.

І все ж значна частина цієї спадщини вціліла. Саме завдяки їй стала можливою ця книжка. За кожним документом — своя історія порятунку, довгі мандри через десятиліття, втрати й знахідки. Щось із цього сьогодні доступне кожному, щось — лише дослідникам, а дещо, можливо, ще чекає свого відкриття.

Вся спадщина Михайла Комарова перейшла у руки дітей і дружини. Право власності на всі друковані і недруковані твори під його прізвищем або псевдонімами він заповів своїй дружині. Синові Богдану доручив чверть його частини спадщини передати тим українськими інституціями, в яких Михайло Федорович був членом:

1. Благодійному т-ву видання дешевих книжок в Петербурзі.
2. Т-ву ім. Шевченка для запови́ги вихованцям вищих шкіл Петербурга, що родом з України.
3. Одеському українському клубові.
4. Т-ву «Українська Хата» в Одесі.
5. Т-ву «Просвіта» у Львові.
6. Науковому товариству імені Шевченка у Львові.

Бібліотеку було заповідано одеському українському клубові, а у випадку його закриття — бібліографічному товариству при Одеському університеті.

У 1920 році разом із книгозбірнею одеської «Просвіти» бібліотека М. Ф. Комарова стала основою «Української державної бібліотеки ім. Т. Шевченка», яку очолив Богдан Комаров.



Гуляючи містом, кожен може вшанувати пам'ять Великого Українця, Адвоката українського слова Михайла Комарова, доторкнутися до історії його непересічної родини. Саме для цього надаємо невеликий путівник — він допоможе зорієнтуватися в культурно-історичному просторі доби Комарових і зробить цю подорож ближчою та відчутнішою.

Міська публічна
бібліотека
(нині ОННБ),
1906 р.

1. **Вулиця Святослава Караванського** (колишня Жуковського, Поштова), будинок 27. Тут жив Михайло Комаров з дружиною, тещею і дітьми; тут гостювала Леся Українка — про це свідчать дві меморіальні дошки на фасаді.
2. **Вулиця Пастера, 52.** У цьому будинку, у квартирі Івана Луценка відбулися збори, на яких було вирішено організувати українське товариство «Просвіта» в Одесі, яке згодом очолив М. Комаров.
3. **Вулиця Софіївська, 30.** У цій непоказній будівлі колись відбувалися зустрічі членів товариства «Просвіта», на яких Михайло Комаров читав реферати. Тут же розташовувалася й книгарня товариства.
4. **Вулиця Пастера, 13.** Одеська національна наукова бібліотека. Тут зберігаються машинописні копії листування Михайла Комарова з його сучасниками, а також книги з його бібліотеки. Варто оглянути будівлю, спроектовану архітектором Федором Нештурхою, який, як і М. Комаров, був членом Одеської громади і «Просвіти».

5. Вулиця Пастера, 15.

Український музично-драматичний театр ім. В. Василька, де відбувалися вистави театру корифеїв, якими так захоплювався Михайло Комаров.



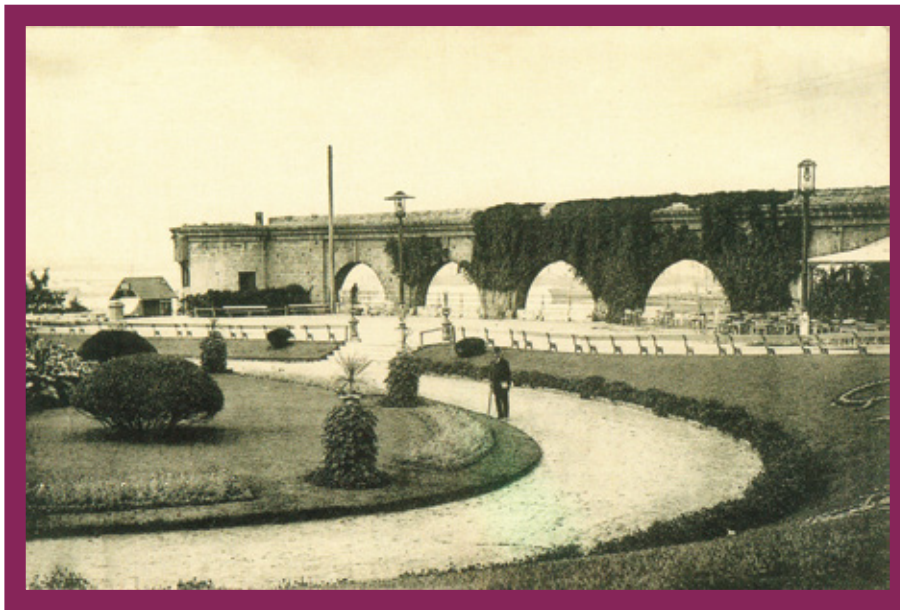
6. Далі можна пройтися **Приморським бульваром**, звідки свого часу Комарови з Лесею Українкою милувалися морем і портом.



7. **Вулиця Ланжеронівська, 2.** Обов'язково завітайте в Одеський літературний музей. Тут зберігаються оригінальні світлини з сімейного архіву Комарових, деякі рукописи Богдана Комарова, книжки, видані або написані Михайлом Федоровичем, альманахи й газети, в яких друкувалися твори його авторства або матеріали про нього.



8. **Алея зірок на вул. Ланжеронівській,** де встановлено зірку Михайлові Комарову, видатному одеситу.



Продовжити прогулянку
можна у парку
Шевченка, на пляжі
Ланжерон,
на вулиці **Кузнечній, 21**,
навіть з'їздити
до Хаджибейського
лиману — ці місця
є свідками багаторічної
дружби Комарових
і Косачів.

Карантинна стіна, _
парк Шевченка. _
Початок XX століття



Пляж Ланжерон

Дача Комарових на 10-й станції Великого фонтану (вул. Дмитріївська, 7) пам'ятає трагічні і щасливі моменти життя родини. Тут віддав свій останній подих Михайло Федорович, тут було заарештовано Богдана Волянського і Богдана Комарова, тут застрелився нещасливо закоханий Роман Волянський... Але на цій же дачі збиралися всі члени родини різних поколінь, чаювали, обговорювали сімейні та громадські справи, милувалися заходами сонця, ароматом квітучого бузку, писали вірші, співали жартівливих пісень, грали на піаніно, фотографувалися... Їхні кроки вже давно стихли, але ми можемо оживити магію цього місця у своїй уяві.

Сторінки газет і книжок минулого та позаминулого століття пам'ятають доторки Михайла Комарова. Ось він сидить у кріслі, занурившись у читання, поправляючи неслухняне пенсне. У восьмикутній кімнаті лунають хазяйновиті кроки Любові Болеславівни. Чарівні мелодії фортепіано розливаються з-під пальців Маргарити. На столі лежить щойно прочитаний лист від Лесі. Галина складає новий вірш, а Люба шукає свій стетоскоп. Віра малює півонії, а допитливий Богдан разом із Михайлом Сидоренком досліджує флору і фауну одеського узбережжя...

Хай історія родини Комарових на тлі прекрасної і водночас буремної епохи не залишається лише у минулому. Вона є одним із яскравих і значущих сюжетів нашого багатогранного міста. Вона може навчити бути стійкими, відданими справі свого життя, дбати про близьких, зберігати родинну спадщину... Пильно вдивляючись у минуле, ми краще розуміємо нас сьогоднішніх і знаходимо дороговказ для майбутнього.



Бібліографія

1. Бережок Є. З Україною в серці і відданістю дітям: одеські сторінки життя та діяльності Олексія Олександровича Андрієвського.
Режим доступу https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=4910
2. Бібліотека М. Ф. Комарова : каталог колекції Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького / упоряд.: Н. А. Бродецька, Н. О. Яцун. — Одеса, 2014. — 320 с.
3. Болдирев О. В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX — початку XX ст. / О. В. Болдирев. — Одеса: Маяк, 1994. — 144 с.
4. Вовк О. Михайло Комаров та його доба в історії Харківського університету / О. Вовк // Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) — громадський діяч, просвітянин, бібліограф: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд.: Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. — Одеса: Вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2025. — С. 23-31.
5. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова / М. Возняк // Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження М. Ф. Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна. — Одеса: Друк Південь, 2017. — С. 20-39.
6. Волянская В. Между степью и морем / В. Волянская. — Домашний архив, 2009. — 215 с.
7. Галина Комарівна (Галина Михайлівна Комарова): біобібліогр. покажч. / автор-упоряд. Г. Д. Зленко; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького. — Одеса, 2004. — 32 с. — (Серія «Літературна Одеса». Вип. 10).
8. Гончар Д. До характеристики видавничої і редакторської діяльності Михайла Комарова: «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлянь (1890)» / Д. Гончар // Діалог: медіа-студії: зб. наук. праць. — 2006. — № 5. — С. 114–120.
9. Гончарук Т., Дружкова І. Українські діячі — працівники Земського банку Херсонської губернії. Режим доступу: <https://history.odessa.ua/publication8/stat13.htm>
10. Гуменюк М. М. Ф. Комаров / М. Гуменюк // Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження М. Ф. Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна. — Одеса: Друк Південь, 2017. — С. 67–82.
11. Дун О. Галина Комарова / О. Дун // Прапор. — 1969. — № 6. — С. 91–94.
12. Єгунова-Щербіна С. Одеська громада кінця 1870-х років: спомини / С. Єгунова-Щербіна // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2: (Записки кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. Т. XXV): Заходом Комісії нової історії України / під редакцією голови секції акад. Михайла Грушевського. — [Київ]: Державне видавництво України, 1928. — [2], 328 с.
Режим доступу: <https://lib.in.ua/100573-stattia-odeska-gromada-kinczia-1870-h-rokiv-spomyny/>
13. Єфремов С. Пам'яті Михайла Комарова / С. Єфремов // Рада. — 1913. — № 187.
14. Закіпна Г. В. «Адвокат українського слова» / Г. В. Закіпна // Дом князя Гагарина: сб. науч. ст. и публ. / Одесский литературный музей. — Вып. 1. — Одеса, 1997. — С. 55–62.

15. Закіпна Г. В. Духовний спадкоємець / Г. В. Закіпна // Дом князя Гагарина: сб. науч. ст. и публ. / Одесский литературный музей. — Вып. 4. — Одеса, 2007. — С. 61–72.
16. Закіпна Г. В. Професор та його Гретхен: сторінки з родинного життя професора М. Д. Сидоренка / Г. В. Закіпна // Дом князя Гагарина: сб. науч. ст. и публ. / Одесский литературный музей. — Вып. 8. — Одеса, 2017. — С. 83–86.
17. Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження М. Ф. Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна. — Одеса: Друк Південь, 2017. — 516 с.; іл.
18. Зленко Г. Гніздо Комарових / Г. Зленко // Зленко Г. Пошук для прийдешнього / Г. Зленко. — Одеса: Астропринт, 2004. — С. 194–217.
19. Зленко Г. Д. Їх єднала дружба: І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич) і М. Ф. Комаров / Г. Зленко // Чорномор. новини. — 1995. — 6 груд.
20. Зленко Г. Д. Українська драматургія і театр у творчому житті М. Ф. Комарова / Г. Зленко // Літературно-мистецька Одеса II половини XIX ст.: тези доп. і повідомл. 2-ї регіональної наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю Одеси. — Одеса, 1993. — С. 22–27.
21. Кіраль С. Михайло Комаров і Трохим Зінківський: зустрічі й творча співпраця адвоката й офіцера-юриста — двох оборонців українського слова / С. Кіраль // Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) — громадський діяч, просвітянин, бібліограф: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд.: Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. — Одеса: Вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2025. — С. 48–62.
22. Кольвенко В. Забутий патріарх науки Придністров'я.
Режим доступу: <http://gomin.gospmr.org/?p=1822>
23. Комариця М. Михайло Комаров і львівська газета «Діло»: виміри присутності / М. Комариця // Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) — громадський діяч, просвітянин, бібліограф: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд.: Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. — Одеса: Вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2025. — С. 63–73.
24. Комаров Б. М. Мої університети / Б. М. Комаров // Дом князя Гагарина : сб. науч. ст. и публ. / Одесский литературный музей. — Вып. 4. — Одеса, 2007. — С. 73–85.
25. Комаров Б. Одеські зустрічі. 1968 / Б. Комаров. — С. 136–153 // Спогади про Леся Українку. Вид. 2-ге, доп. — Київ: Дніпро, 1971. — 483 с. — Іл.
26. Комаров Б. Спогади / Б. Комаров // Дом князя Гагарина: сб. науч. ст. и публ. / Одесский литературный музей. — Вып. 8. — Одеса, 2017. — С. 86–92.
27. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. — Нью-Йорк: Гомін УВАН у США, 1970. — 926 с. — Фото.
28. Кримський А. Михайло Комар / А. Кримський // Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження М. Ф. Комарова : зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна. — Одеса: Друк Південь, 2017. — С. 5–19.
29. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Т. Скрипка; Українська Вільна Академія Наук у США. — Нью-Йорк; Київ: Темпора, 2015. — 536 с.

30. Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упоряд.
В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеєва. —
Київ: Комора, 2020. — 512 с. — Вкладка фото. —
(Серія «Persona»). — [Кн. 1, 2, 3].
31. М. К. Шевченкові дні в Одесі. — Рада. —
1907. — № 75.
Режим доступу: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF&S21STR=00000530/75
32. Музичка А. М. Комаров як критик і
літературознавець / А. Музичка // Закоханий
в українське слово: до 170-річчя від дня
народження М. Ф. Комарова: зб. матеріалів /
упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович;
рец. Г. В. Закіпна. — Одеса: Друк Південь, 2017. —
С. 40–66.
33. Новікова Л. До питання щодо можливості
типологізації модерних українських «Просвіт»
та визначення типу одеського товариства /
Л. Новікова // Українське серце Одеси:
Михайло Комаров (Комар) — громадський діяч,
просвітянин, бібліограф: зб. матеріалів Всеукр.
наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд.:
Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. — Одеса: Вид.
Букаєв Вадим Вікторович, 2025. — С. 118–127.
34. Саєнко Л. Богдан Комаров — український
бібліограф, публіцист, природознавець,
організатор української освіти на Одещині /
Л. Саєнко, О. Ліненко // Українське серце Одеси:
Михайло Комаров (Комар) — громадський діяч,
просвітянин, бібліограф: зб. матеріалів Всеукр.
наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд.:
Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. — Одеса: Вид.
Букаєв Вадим Вікторович, 2025. — С. 141–151.
35. Семейный альбом одесского издателя
Е. И. Фесенко / Г. В. Закипная, Л. В. Майборода;
координатор проекта В. В. Дябло — Одесса:
Одесская городская типография (Бывшая
типография Е. И. Фесенко), 2007. — 316 с.
36. Славетний друкар Одеси: каталог українських
видань одеського друкаря Є. І. Фесенка:
100-літньому ювілею Одеської «Просвіти»
присвячується. — Одеса, 2005. — 48 с.
37. Спогади про Леся Українку. Т. 1 / Т. Скрипка;
Українська Вільна Академія Наук у США. —
Нью-Йорк; Київ: Темпора, 2017. — 368 с.
38. Стамбол І. Михайло Комаров / І. Стамбол. —
Харків: Фоліо, 2021. — 128 с.
39. Стамбол І. Одеська громада українців на межі
XIX–XX століть: основні причини успіху.
Режим доступу: <https://tyzhden.ua/odeska-hromada-ukraintsiv-na-mezhi-khikh-khkh-stolit-osnovni-prychyny-uspikhu/>
40. Стамбол І. Про перешкоди книговиданню,
український театр та біографії: елементи
власних спогадів у публіцистиці Михайла
Комарова // Studia Polsko-Ukraińskie 9.
Режим доступу: <https://www.academia.edu/120794165/>
41. Старая Одесса в живописи и графике из
коллекции А. А. Дроздовского: [книга-альбом] /
авт.-сост. А. А. Дроздовский;
текст Е. А. Красновой; предисл. А. Л. Яворской. —
Одесса : ТЭС, 2019. — 448 с.: ил.
42. Старая Одесса на старых открытках из
коллекции А. А. Дроздовского: [книга-альбом] /
авт.-сост. А. А. Дроздовский. — Одесса: Эвен,
2006. — 416 с.: ил.

43. Старая Одесса: фотографии и фотографии из коллекции А. А. Дроздовского: [книга-альбом] / авт.-сост. А. А. Дроздовский; текст Е. А. Красновой; предисл. А. Л. Яворской. — Одесса: ТЭС, 2013. — 448 с.: ил.
44. Стріха М. В. Громадські організації // Енциклопедія сучасної України. Т. 6. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-31966>
45. Українка Л. Спогади про Миколу Ковалевського. Режим доступу: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Miscel/SpogadyKovalevsky.html>
46. Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) — громадський діяч, просвітянин, бібліограф: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд.: Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. — Одеса : Вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2025. — 176 с. Режим доступу: <https://biblioteka.od.ua/wp-content/uploads/2025/05/Ukrayinske-sertse-Odesy.pdf>
47. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст.: бібліографіч. покажч. / склав І. З. Бойко ; Акад. наук Укр. РСР: Центр. наук. б-ка. — Київ: Наук. думка, 1967. — 371 с. — М. Ф. Комаров. — С. 72, 120, 184, 187; Комарова Галина. — С. 116, 119, 125, 126, 128, 130, 137, 141, 152, 153, 155, 171, 180, 186, 194.
48. Усатенко М. Книги з української державної бібліотеки ім. Т. Шевченка в книгосховищі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова // Вісник ОНУ. Том 16. Випуск 1/2 (5/6). — 2011. Режим доступу: <https://dspace.onu.edu.ua/items/4fd778f9-e143-45de-92c1-244790421649>
49. Чикаленко Є. Спогади. IX.(1894–1895) / Є. Чикаленко. — К.: Темпора, 2003. — С. 150–152.
50. Швидько Г. К. Із історії взаємодії родин Косачів та Комарових // Гуманітарний журнал. 2013. — № 4. — С. 10–17. Режим доступу: <https://journals.urau.ua/index.php/wissn003/issue/view/1184>
51. Шевелева М. Харківський університет імені Каразіна — один з найстарших // Український інтерес. — 2026. — 29 січ. Режим доступу: <https://uain.press/articles/harkivskij-universitet-imeni-karazina-odin-z-najstarshih-1162695>
52. Шевченко О. Михайло Комаров — невтомний популяризатор української культури / О. Шевченко, В. Кедь // Українське серце Одеси: Михайло Комаров (Комар) — громадський діяч, просвітянин, бібліограф: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 23 січ. 2024 р. / упоряд.: Є. В. Забіянов, К. І. Сорокіна. — Одеса: Вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2025. — С. 153–154.
53. Юзич Ю. Міський голова Одеси Павло Зелений — борець за українську мову Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/22/163662/>

Іменний покажчик

- Анатра — 138
- Андрієвський Г. — 73
- Андрієвський О. — 62, 73
- Антонович В. — 19, 34, 43
- Багалій Д. — 30, 43
- Базькевич М. — 69
- Байздренко М. — 69
- Бекетов М. — 30
- Білінський М. — 73
- Богатський В. — 141
- Богомолець О. — 141
- Бойко Ганна — 29
- Болдирев О. В. — 61
- Бондаренко І. — 22
- Боровик В. — 69
- Боровський М. — 73
- Васишин Михайло — 107
- Васишин Тимофій — 107
- Возняк М. — 51
- Волошин Б. О. — 139
- Волянська Віра Оліссіївна, *див. також* Волянська Віра-молодша — 107–110, 122–123, 127, 130–132
- Волянська Маргарита Юріївна — 130, 142
- Волянський Богдан Оліссійович — 111, 122, 127–130, 156
- Волянський Михайло Оліссійович — 122, 128–130
- Волянський Оліссій Іванович — 23, 26, 121–122, 126, 127, 129
- Волянський Роман Оліссійович — 122, 129, 156
- Волянський Юрій Оліссійович — 122, 128, 130
- Вороний М. К. — 67
- Гнатюк В. — 142
- Грабовська Віра Олександрівна — 36, 101
- Грінченко Б. — 19, 50, 122
- Грушевський М. С. — 51, 79, 112
- Грушевський О. С. — 76
- Гулак-Артемовський П. П. — 30
- Дорошенко Д. — 51
- Драгоманов М. П. — 34
- Єфименко О. — 43
- Єфремов С. — 19, 38, 39, 61, 114
- Ждаха А. А. — 57, 58, 69
- Житецький П. — 43
- Заболотний Д. К. — 90, 141
- Закіпна Г. В. — 131, 132
- Заньковецька М. К. — 66, 104
- Зелений Павло Олександрович — 74
- Зеленой Павел Олексійович — 74
- Зіньківський Т. — 36
- Зленко Г. Д. — 102, 113, 115, 148
- Злотчанський П. — 73
- Іващенко К. — 73

- Карпенко-Карий (Тобілевич) І. К. — 66
- Квачевська Є. — 120
- Квачевський Л. — 120
- Кизим Д. І. — 125, 148
- Климович М. — 70, 73
- Климович П. — 63, 73
- Ковалевський М. — 62
- Коваленко О. — 114
- Комариця М. — 43
- Комаров Богдан Михайлович — 23, 26, 32, 40, 41, 43, 48, 54, 77, 83, 84, 87, 88, 97, 101, 105, 106, 108, 111, 114, 125, 129, 136–148, 151, 156
- Комаров Олександр Федорович — 29, 78
- Комаров Федір — 29
- Комаров Юрій Михайлович — 26, 102, 107, 129, 133
- Комарова (Грабовська) Любов Болеславівна — 26, 33, 89, 100–102, 156
- Комарова Віра Михайлівна (дочка Люби) — 111
- Комарова Віра Михайлівна *див. також* Волянська-Комарова В. М., Волянська Віра — 26, 33, 120–131, 147
- Комарова Галина Михайлівна *див. також* Комарівна — 23, 26, 33, 36, 112–119, 125
- Комарова Любов Михайлівна — 23, 26, 33, 36, 109–111, 122
- Комарова Маргарита Михайлівна *див. також* Сидоренко-Комарова М. М., Рита — 26, 33, 36, 92, 93, 104–108, 125
- Косач Л. П. (Леся Українка) — 41, 51, 69, 80–95, 101, 104, 109, 114, 116–118, 123, 142
- Косач М. П. — 89, 91, 104
- Косач О. П. (Олена Пчілка) — 34, 80–95, 101, 118
- Косач П. А. — 81–83
- Косач-Кривенюк О. П. — 82, 89, 92, 111, 123
- Костомаров М. І. — 30, 43
- Коцюбинський М. М. — 41, 51, 68, 69, 95
- Кравченко В. — 37
- Крижановський А. — 73
- Кримський А. — 19, 46, 49
- Кропивницький М. Л. — 47, 66, 100
- Лазаревський О. — 43
- Левицький М. — 67
- Левицький О. — 43, 73
- Липа І. Л. — 22, 64, 67, 69, 121
- Липський В. — 141
- Лисенко М. — 34, 35, 47, 94, 100
- Луценко І. — 22, 64, 72, 73, 75
- Ляпунов О. — 141
- Мечников І. І. — 141
- Наumenко В. — 45
- Ніщинський П. — 62
- Овсянико-Куликовський Д. — 63
- Остроградський М. — 30
- Павлик М. — 142

- Погибка О. — 68, 69, 73
- Потебня О. О. — 30, 31
- Рильський М. Т. — 119
- Римаренко Л. — 131
- Руданський С. — 47, 54
- Руденко Є. — 109
- Руденко І. Л. — 73, 109
- Русов О. О. — 19, 34, 63
- Русова С. Ф. — 63, 99
- Садовська-Барілотті М. К. — 66
- Садовський М. К. — 66
- Саксаганський П. К. — 66
- Сеченов І. М. — 141
- Сигаревич Д. Д. — 73
- Сидоренко Леоніда — 107
- Сидоренко Ростислав — 107, 108
- Сидоренко К. Д. — 106
- Сидоренко М. Д. — 26, 92, 104–108, 125, 141
- Синявський А. С. — 73
- Смирнов Г. — 73
- Смоленська Олена
(донька Л. А. Смоленського) — 90
- Смоленська Олена
(дружина Л. А. Смоленського) — 101
- Смоленський Ілля — 90
- Смоленський Л. А. — 21, 55, 61, 64, 65, 70, 71, 101
- Старицький М. П. — 34, 35, 100
- Сумцов М. — 30
- Сухоребра О. А. — 128
- Тамфільєв — 108
- Українка Леся *див.* Косач Л. П.
- Федоренко — 73
- Фесенко Юхим (Євтим, Єфим) Іванович — 55, 76, 113
- Філатов В. П. — 141
- Франко (Хоружинська) О. — 100
- Франко І. Я. — 41, 46, 51, 100, 113, 142
- Цитович П. — 62
- Чехівський В. — 143
- Чикаленко Є. Х. — 19, 64, 67, 70, 78
- Шаровський — 121
- Шведов Ф. — 141
- Шевченко В. — 43
- Шевченко Т. Г. — 13, 14, 16, 42, 44, 91, 114
- Шелухин С. П. — 22, 65, 72
- Шостаковський М. — 73
- Шрамченко О. — 43
- Шульга Ф. — 72
- Щербина В. — 43
- Яворницький Д. І. — 31, 51



Додаток

«Алфавітний список учнів, які навчалися в одному класі з Б. Комаровим»

Наприкінці життя Богдан Михайлович Комаров звернувся до мемуаристики, усвідомлюючи її особливе значення для збереження історичної пам'яті. Він занотовував спогади про свою родину, роки навчання в гімназії та університетах, про людей і події, свідком яких був. Ці матеріали автор об'єднав під назвою «Бібліотека моєї пам'яті» (БМП).

Окремі частини спогадів уже були опубліковані в наукових збірниках Одеського літературного музею «Дім князя Гагаріна». Але деякі рукописи Б. Комарова зберігаються у фондах музею, залишаючись маловідомими навіть фахівцям.

Особливу цінність цього видання становить те, що воно вперше вводить до наукового та культурного обігу один із зошитів «Бібліотеки моєї пам'яті», присвячений рокам навчання Б. Комарова в Четвертій Одеській гімназії. Рукопис має назву «Алфавітний список учнів, які навчалися в одному класі з Б. Комаровим» і датований 10 лютого 1965 року (в оригіналі російською мовою).

БММ, II, 15.

Б. Комаров

1891-1900.

Андрейкин-описов
уменьшен, сдвинутся в одной
классе с Б. Комаровым.

Л. С.

X 1.65.

Ця публікація є унікальною ще й тому, що читачеві пропонується не друкована розшифровка тексту, а факсимільне відтворення рукопису. Таким чином, відкривається можливість ознайомитися з документом у тому вигляді, в якому його залишив автор, побачити особливості його письма, авторські виправлення та саму матеріальну тканину історичного джерела.

В останні роки життя Богдан Михайлович мав значні проблеми із зором, що позначилося на характері його почерку. Проте уважний і наполегливий дослідник знайде на сторінках цього зошита чимало цінних відомостей про Одесу останньої декади XIX століття, її освітнє середовище, повсякденне життя та коло людей, серед яких формувалася особистість майбутнього вченого.

БЖП, II; 15, а

БЖП

1891-1900.

Всправление списков
учеников, обучавшихся в одном
классе с БЖП.

1. Аматра.

Сын владельца алензавода
в Одессе (карет, первый в Рос-
сии). Трек. Маленький, утихо-
мный человек. Владелец мами-
ми, карманники "Ремонт",
а поэтому был всегда окру-
жен 2-3 подхалимами. Много-
численное присутствие "абзвма".

2. Барский.

Воспитанный, смышленый юнец
много читал. Прозвучал "Барский".

Мало общителен, мраковат. После окончания гимназии поступил в Маврос. университет на естественные отделения. Последний раз видел его в декабре 1904 г. на студенческом балу.

3. Булгаков.

О нем почти ничего не помню, кроме фактов.

4. Бутма-де-Кацман.

Считал себя русским, но говорил, что предки его кавказская (Какой национальности? не знаю).

Был медиком, вероятно, физический кабинетный в медицинском классе. Но увлекался спортом. Дружил особенно с Дим. Ахмедовым.

Б. Варле.

Француз. Сын судреющего камен-
то иностранного пароходства
(может быть "Messagerie maritime")
Всегда очень "прямой" (дисципли-
нированный мальчик). Други с
Криуном (см.), с которым сидел за
одной партией и с которым был
неразлучен на всех переменах.

Б. Вилгельм.

Сын немца-колониста. Подвесе-
сан было расползсено немецкого
немецкого колони: Люстдорф,
Клейн-Либенштадт, Гросс-Либен-
штадт и др. Мало развитый, не-
отесанный парень, рыжеватый,
с лицом, сплошь покрытым веснуш-
ками. Учился слабо.

2. Волошин Борис.

Сын Александра Федоровича Воло-
шинка, земского статистика в г.
Владимире (член Уч. Труда и, по-
том графа, автора "Збирника укра-
инських пісень", граф А. Хведоревич
(Киевщина сох в Бібліотеческ. и др.
Номерах). Борис был остротой, весе-
лым, проказливым мальчиш. Перед
нагалам заматий у нас в гимназии
среднею учебникою хар пен
разтмие молитки и провозма-
шан многолетие "благочестивей-
шему, самодержавнейшему импера-
тору Александру Александрови-
чу (позже - Николаю Александрови-
чу), а Борис в это время, ли-
хачась в рядях учебников, над-
певал (не так-то уже тихо)! "Бла-
гочестивейшему, самодержавнейшему"

2

государю нашему Обезьяну Обезья-
 ямовичу. В III-ем классе, вме-
 сте с соучениками: мною и В. Анто-
 евым издали рукописный жур-
 нал "Метер", закрытый после
 2-го номера директором гимна-
 зии В. Вихренко (Федей В. Во-
 лынским; об этом журнале см.
 выпуск "БМВ" под заглавием: "Из-
 истории семейных журналов").
 Мне неизвестна дальнейшая судь-
 ба Бориса. Младший брат его Алек-
 сандр Э., после окончания уни-
 верситета поехал в Одесский
 Метиз. Институт и в 20-е
 годы был довольно популяр-
 ным врачом в Одессе. В млад-
 ших классах Борис часто бывал
 у меня на дому.

8. Телелович

Карам. Сын богатого торговца.
Почти не скармливал в Улан-Удэ.
✓ мой

9. Терлик

Один из наиболее развитых на-
ших товарищей. Много читал. Рево-
люционный настроен. Из бедной ев-
рейской семьи. Всегда ходил в ста-
ринном мундирчике, из которе-
го давно вырос. Я встретил его
после революции, в 20-ых годах.
Он работал представителем в
УМВ, считался лучшим специа-
листом по финансово-хозяйст-
венной работе. Дальнейшей судьбы е-
го не знаю.

10. Гирновский

Удивительно интереснейший това-
рищ-индивидуалист. Поступил

и нам сразу в старшие классы. Учился
одиноко без семьи. От ~~работоргов~~ ^{работоргов} ~~работоргов~~
Тюменей (или от опекуна?) пишу-
тан вполне приличное соверше-
ние и наикрасивейшую комна-
ту, обстановку и то-студенческую.
Был застенчив с молодыми, учился
с более чем скромными успехами
но был большим знатоком этнографии.
Прекрасно знал русский поэтов. Опе-
куны всецело ценили Пушкина. Знал
его наизусть. Каждое воскресенье,
не выходя из палаты, от прачешки
на берег моря и там, среди
среды прибрежных скал, искал
мирового его стиха. Я в те годы
увлекался Писаревым и востор-
гался его критикой ~~В. Е. Еремеев~~ ^{В. Е. Еремеев} ~~Оке-~~
гима. Я старался раздразнить Тимков-

ского, говоря, что Евгений Онегин
низкомерная низость, бездельник.

Тимковский маркуился, но ни сло-
ва плохого мне не сказал. Вообще
он обладал предельным добродуши-
ем. Сам он также писал стихи и
целые поэмы. К сожалению, у меня
никого из его стихов не сохранилось
и как-то много не припомню. А
факт! Было-бы интересно дать
его стихи из отрывка какому-нибудь
стоящему критику. — Тимковский
был и художником. Он писал свои
записки пером. Изображал, гл. обр.,
людей. Но рисунки у него были осо-
бенные: как-то писано он изобре-
щал в виде ряда точек. При рассказе
приваливал его картин, в глазах ря-
било. Тимковский говорил о ка-

Э

кой-то школе в Севастополе, неко-
гда проводил свет такое то-
гда же изобретение предметов,
указывая, что при таком изобре-
дении предметов они охладели,
нажимают пальцы. Действитель-
но, и в глазах рабынь?.. Как си-
милась такая вещь этому ари-
стотелевскому человеку? Никаких
сведений об этом у меня нет.

II. Гликберг.

Степский юнец. Хорошо
учился. Развитый, лидерский на-
строенный. Много работал к вер-
хушке" нашего класса. Я мало
знал его.

12. Глушков.

Учился только в младших классах. Производит впечатление неразвитого, даже глуповатого мальчика.

13. Далл' Анва.

Считал себя именованным и своего фамилию писал „Далл-Ан-ва“, но в официальных списках и деловых „Далакба“. Итальянского языка не знал. Сидел в классе за одной партой с Бутман-де-Кси и потому отличался от него более высоким ростом, но и большей худобой тела, в результате чего напоминал фигурами Дом-Рикота по рисункам Дорэ. Очень опосредованный парень. Хорошо учился, особенно усердовал по математике.

2. Глушков.

~~Известно только в ближайших окрестностях. Прозв~~

матике. Прекрасный товарищ, охотно помогавший другим. У него один большой недостаток: любил валяться, а, выпивши, становился буйным, впадал в бред, а иногда даже гонимый с порога за саботажниками. В университете поступил на математическое отделение. За пару месяцев до окончания университета сошел с ума. Но удивительно: сумасшествие у него было не буйное, а тихое. Он почти все время блуждал в окрестностях деревни, никому не принося зла. Я с одним това-

рищем встретили его в прибреж-
ных обрывах Среднего Фантазма.
Он шел навстречу нам. Мы
сильно содрогнулись. Но он прошел
мимо нас, как будто мы были не
душевные предметы, не узна-
вая нас, не злоба на нас; мне ка-
жется, что мы были для него со-
вершенно неважны, хотя он про-
ходил так близко от нас, что
почти задел меня рукой.

14. Хульен.

Очень подвижной, вертлявый малыш.
Любит вступать с товарища-
ми в «философские» разговоры. По-
вариха, что он пишет дневник.
Занимается сочинительством.
Слышалось, что мы с ними разгова-
ривать где-нибудь в коридоре; если

У
мимо нас проходил какой-ни-
будь преподаватель, Прулев,
назочно повнимая голос, говорил
мне: „Комаров! Правду говорят,
что вы не веруете в Бога?“
Не знаю, для чего это он говорил.
Сам он не производил впечатле-
ния верующего.

15. Зельдович.

Знаю наверное, что такой со-
ученик — одноклассник у меня был,
но я лишь его не помню, и
но сохранил в памяти ничего
о нем.

16. Землянский

Учился со мной в пригото-
вительном классе. Красивый маль-
чик, с добрыми глазами, но বেশ-
ма грустный; руки были темные

от грази! Когда Земля спит впер-
вые явился на урок мистический,
то учитель М. Дмитриев, посмотрев
на его грязные лапки и ассоцииру-
ясь с этим, эту грязь на лапках
с фамилией мальчика, сказал ему:
„ты, что-де, руками землю усе-
бешь?“

17. Земедарер.

Из семьи немцев-колонистов. Отлич-
но открытый, густеющий мальчик блон-
дины с приятной располагающей
нарядностью. Хорошо знает рус-
ский язык. Систематически помо-
гал мне и некоторым товарищам
делать для нас задания Иваном
Ивановичем переводы с немецко-
го русского и с русского на немец-
кий. Для этой цели мы все при-

ходили в гимназю за час до
начала занятий. В этот момент
положил Земедару на латин-
скому яз. подаренную ему халву.
Но следовало заметить, что Земедар
творил свое доброе дело,
никто не требовал к нему за это.

18. Зуррабов, Ованес (иван)
с этим мальчиком, а впервые
сел за одну парту в противосто-
ящем классе. Мы с ним как-то сразу
подружились. Он начал называть
его по-иному — Ованесом. „По-русски
это Иван“, объяснил он. Мы чув-
ствовали себя братьями. В старшем,
в 2-м классе я уже не видел
Ована: видно, он выскочил
в свои обычные времена.

19. Измаев.

Степенный — середняк с задней
скалкой. Мало помню о нем.

20. Каменский.

Сын правителя канцелярии ректор
университета. Очень впечатлительный
равнинный; всегда был занят почти
ми-то делами (борьба с кланом
с тетрадями). Играл роль старшего,
усмиряя возбужденных, особенно
преследовал тех мальчишек,
кот. угрожали товарищам разрывом.
Многие рассказы и рассказы
ныне заденные александрийцы
власти по своим отношениям
отмечены он был очень строг и
много мамашей спас от разрыва
избранных близких любителей на-
хальства.

21. Калининский.

Сын учителя (или директора?) ре-
ально училища св. Павла в Одессе.
Намудрый паренек, фивой; успе-
хи были средние. Платит сочинять
«эпиграммы» на товарщиц. При-
внес одну из них, довольно остро-
умную, хотя и не совсем удаво-
чительную:

Луна сидела с Обезьяной,
"Негатко ей под хвост глядя
А та всё б...а - это в л...е,
Луна же мечтала о погоде,
Вдыхая сладкое амбре".
В этой «эпиграмме» хорошо выра-
жены подхалимаж Луны и до-
ходящее до неоправданного себялюбия
Обезьяны. Вообще же Калинин
был весьма приятный малец.

22. Капитаняки.

Кафетия, сын моряка. Урок. Серед-
няк. Учился у нас только в млад-
ших классах. Я много знал его.

23. Катаев, Василий.

Сын учителя русского языка. Не-
большого роста, краснолицый, с
пенсид на носу, дружелюбный, добрый.
Вместе со мной и Б. Володи-
ным организовал в III-ем
классе рукописный журнал "Ке-
теер" (О нем см. очерк "К истории
домашних журналов"). Там он
надеялся помещать отрывки по-
вестей из жизни воспитанников
Одесского "Училища юных Благо-
родных Девчат". Журнал превра-
тился на 2-ом номере по распо-
ряжению директора гимназии

Когда, много лет позже, я позна-
комился с повестью В. Кутиса
«Белет науче однокласс», то ска-
зал: «Правда, это писатель В.
Кутиса и есть, мой Вася Кутис-
ев». Однако, писатель называется
не Василием, а Валентин, и ро-
дился он в 1897 году, а наш «Ме-
теор» вышел в свет ~~в 1894~~ в 1894
или 1895 году. Мы все гадали, кто
Василий и Валентин Кутиса из
одной семьи: «мой» Кутиса жив
по Канатной улице, в «Павлов-
ском районе Демелевых квартир»,
а у нас «перца» Петя, несомненно
высущий автобиографические гер-
ты писателя, манера речи такая
манера для сына угнетенного
из. В. Кутиса, Василий — старший

Брит Валентина. Об этом же-
близко спросить писателя. -
Вас. Катасе писал у товарищей
ластательскую книгу, "Васень-
ка" и "Катоника".

24. Классен.

Учился только один год в нашей гим-
назии в одном из младших клас-
сов. Помню очень хорошо то,
что был деловым, деловым
и малым.

25. Новальский.

Привлекательный паренек. Средняк.
Показывал товарищам парно-
графическое фото.

БК

ЛДП, VII. 65.

В.И.И., II, 15, 5.

В.Кенжаров

91-1900.

26. Комаров, Б.М.

"то я сам. Родился 6 января см. ст.
82 г.; как записана какая-то дата;
ты, Падюшка, соколик, родился
в Крещенье, ровно в 8 г. утра".
Как по новому ст.? Когда мне
мерать день рождения? 18 г или
17? Не знаю. Вот послушайте,
добрые люди! Когда я родился,
то еще 18-е столетие, и
старый стиль оставал от любви-
миль на 12 дней. Следовательно,
если в то время метрики
сдавали по новому ст., то
день моего рождения пометили
бы 18 января. В настоящее вре-
мя, в 18-ом столетии старым
стилем стал отставать уже на

13 день. Следовательно, 6. I теперь
 19. I. и, действительно, церковь счита-
 ет теперь Крещение не 6. I 18. I,
 как в XIX ст., а 19. I. Следовательно,
 и мне приходится считать
 день моего рождения 19. I; и это,
 конечно, правильно. Но все
 тогда приводит к расхождению
 дат, в которых ~~22~~ моего
~~рождения~~ X день моего рождени-
 я - 18. I. Как же быть? Праздно-
 вать день рождения, конечно, не мо-
 жно и 18-го и 19-го но это для Карла
 не совсем так. Придется,
 очевидно, следовать показаниям
 покойницы матери: родилась, мол, на
 Крещение. А раз теперь Крещение
~~отмечается~~ 19-го января, то
 и мне будем ~~отмечать~~ день рожд.
 19-го. "Окажи, графсе", как ты

✓ Да и
 графсе
 мне да
 от него
 нет
 на 13-й
 раньше
 старого
 стиля, а
 не на 12.

✓ от ме-
 тать

«кафе»!

Меня в прощании привел мой Дядя,
Павел Петрович Комаров, кот. и под-
ручил меня к поступлению.

Первое, что поразило меня в школе,
это внутренняя лестница, ведущая
с 1-го этажа на 2-ой. не так лест-
ница, как её перила, на которых
на всём их протяжении была
создана надстройка в виде фо-
ндовой решетки со столбиками и
шпонами поверху. Дядя объяснил
мне, что раньше перила были без
надстройки, и тогда уземники ис-
пользовали их для скачивания по
ним сверху леса; это заметно уско-
ряло транспорт уходящих с верхне-
го этажа в шахту; но и вызыва-
ло загромождение с этой при-
вешной арматурой, загромождение

в лучшем случае парамеция. А те-
перь ты над тобой же незаскль-
знуть!

Мне ужасно неудобно - пишу тебе.
Я что-то прогадал и что-то на-
писал. Сильно благополучно. А вы-
сказать 13 и 17 я отказался и
только при усердном толкании -
замечательна твоя реакция на такое
указание арифметического действия.

~~Вот~~ Прозвонит без задержки
"Отже ищи" перед "Батюшкой" и
как же удачно; это было бы
и, и "Батюшке" пишу люту записка
нас. Но в конце концов вы кон-
чили благополучно, и я ^{на} дел ко-
лос с тобой О. I. П."

О дружбе сообщая в мою и
математическую дружбу с. в. раз-
деле "Гимназия".

27. Керман.

Сын настоятеля реформат-
ской церкви в Одессе. Парень
развудай, но высокомерно и
тщеславный. В гимназической
„вольница“ не любила „гарды“;
в связи с тем Керман получил
кличку: „Реформат-во...а“
По окончании гимназии по-
ступил на медицинский факуль-
тет, кот. окончил. Позже препо-
давал в Институте и, если
не ошибаюсь, был в 20-ых годах
директором его.

28. Коско.

Сын управляющего помещи-
цы каков-то гр. полкового гра-
фа. Много рассказывал о феизме
графской семьи, об охотах на зверя,
в которых всегда участвовал

и сам Коско. Наминал товари-
щей нам были александрия, тикану-
мыли рассказана, приносили пр-
мографические картинки. О упр-
ских развлечениях рассказывали с
восхищением.

29. Кретович

Племянник правизара Кретовича,
державшего популярную в одессе
аптеку на Янковой улице. Когда
Кретович был в III-ем классе, он
как-то после молитвы, протем-
нил в классе, после утех, очень
громко и выразительно вскрикивал.
За это был исключен из гимна-
зии. Носил у нас старое прозви-
ще: "Циклон Полидрем, или Эман-
Кретович-артист погорелого те-
атра". Это старое прозвище от-

Враг, однако, реально живи:
В то время на уроках эстетического
языка мы читали историю из-
ложения Полюева. Кротов? Был очень
крупного роста, атлетического
сложения, с белыми совершенно
чистым лбом, на котором
накидывали фантасмагорию переливающего
улыбки; прорыва, улыбки "го-
ворило о плахе Кротова как мор-
ским поездкам на малютке" кре-
там" представляло в спортивном
виде фантасма Кротов, а ар-
тист поиграло театру, напо-
минало о призрачности Крото-
ва и театру. Исключенный
из гимназии Кротов выдер-
жал экзамен на аптекарского
ученика и пошел затем на
фармацевтическую гимназию. Одно
время заведовал аптекой на Куль-

нишком кураторе над Одессой. - В
бытность мою студентом, я
встретился с Кривошиным (с.м.
в отд. "Университет").

30. Криуи.

Сын капитана одного из пароходов
"Рос. О-ва пароход. и морг." Всегда
сидел за ~~тем~~ одной партой с Вар-
ле(сн.). и во время переезда эта
парочка не разлучалась. Я даром
пребывал писать стишки:

"Варле с Криуиом"
"Всегда, везде во всем... Рядом
те и помню". Большие книжки
воспominают об этой парочке
не много.

31. Ламзакки

Лицо помню; больше ничего не сохр-
нила память о Ламзакки.

3

32. Победев.

Наиболее отсталый тип русских
милых соудеинов Монархист. Дуфе-
Ганса товарищей После оконча-
ния гимназии поступил в Ново-
рос. университет на ест. отде-
ние. Курсовая студенческая орга-
низация выбрала меня "Десятским"
В этот десяток попал и Лебедев,
никакими уговорами не двалов
его записать хотя-бы на одно за-
седание моего Десятка. Я не
знаю, как пошел дальнейший его
дружеский путь.

33. Май.

Сын управляющего Хаджибей-
ских курортов. Вся жизнь про-
вёл в знаменитом парке Хаджибей-
ского курорта. Каждый день по-
ездика приводила его в туркушке

В ~~те~~ гимназию, а после окончанию
домашних занятий увезли обра-
на домой. Многие мальчики, в
том числе я, завидовали такому
фризку. Мама с аппетитом распе-
дывал, как это ужасно полу-
ется, когда в какой-нибудь
день "придут журналы" и вече-
ром в мягкой комнате, на усе-
ной раскорючат матовенный перья,
машинистка рассмотрит и да-
влекательное чтение "Вокруг
Света" или "Природа и люди".
Мама была тем, кто первый от-
крыл мне "тайну деторожде-
ния". Я хорошо помню этот
день. Праздновали Коронацию
Микона. Вечер гимназии была
ла с утра в пригородную ме-
мецкую конюшню Лютгарда.

Здесь на берегу Черного моря
правится весь день. После обеда
мы с Машей гуляли и сидели
у самого берега на золотистом
песке. Синевато-
лиловые волны плескались
у наших ног. В этой пошлостной
обстановке Май рассказал мне,
как рождался Петя. Он все рас-
ска- зал: и о страсти половых орга-
нов и о самом половом акте.
Он не говорил ни о каких наслаждени-
ях, он говорил просто, по-мужски,
взвешенно; он мало напоминал маленького
профессора. Море, песок и небо
составляли великолепный фон
для его маленького — самобыт-
ного лепуса. Как фраза, что я
ничего не знала о пошлостной
жизни этого милого мальчугана!

34. Мерофеевский.

Сейчас припоминаю только мн-
руфность этого мифического
человека с заднею скальи.

35. Мильман.

Считало, что это был самый
умный из всех моих соучени-
ков. Этот человек из бедной
еврейской семьи был очень не-
красив с лица; особенно броса-
сь в глаза играли на носу.
Мильман был поразительно ма-
гичен, имел свое гнетущее суфиде-
ние о жизни на свете, и это
освещало его некрасивое лицо
и делало его привлекательным.
Мы часто с ним говорили о бо-
ге. Как-то раз мой отец полу-
чил из Львова книгу Дрепера

4

в украинском переводе И. Фран-
ка. Исторія Бартольди науки з
Феліцією. Я прочитав некоторые
отрывки из этой книги и рас-
сказал о ней Мильману. Он за-
интересовался книгой и выразил
желание прочитать её. Я при-
нес книгу в класс и передал
Мильману. Десять дней Герман
Мильман книгу, но одолел
её всю. Я ведь до того време-
ни он не видел ни одной кни-
ги на украинском языке! Он
сказал, что "одолеет" книгу и
одолеет её! ...
"Мильман хорошо знает художе-
ственную литературу как рус-
скую, так и иностранную.
Плавильным его писателями были
Диккенс! Как можно светлыми
его глаза, когда он говорит

о великом гуманисте! Я тогда
очень любил Диккенса и, вспоми-
ная о речи Мильтона Дик-
кенсе, я начинаю думать, что
представляю собой один из
дickенсовских персонажей...

36. Мильштейн.

Нижегородского роста, вертлявый
и очень болтливый ~~не~~ юноша.
Не успехах середняк.

37. Медзельский и

38. Меполуцкая —

Два полка, сидевшие за одной
партой и на переменах держав-
шиеся всегда вместе. По нафур-
ману владели ситком отглаженных
друг от друга. Медзельский с ма-
леньким германским лицом, улыбаю-

ущийся, с. общительный; М его -
мужик - с крупным и зго -
стремленным гортанью лица, по -
хожий на Мерлока Хониса, как
его изобразили в любознательных из -
даниях, необидчивый.

39. Палаузов

Секс прокурора. Ходит быстрыми
мелкими шагами. Очень серьезный.
Угнетает меня. Я мало знал его.

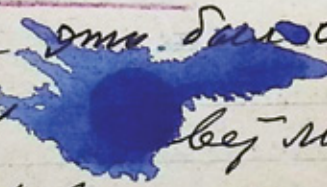
40. Пемерджен.

Секс торговец. Работает, урок (?).
Толстый, но статный, само -
уверенный, стремящийся доминировать
над всеми. Частично маргинален, инког -
нитно дисциplinирован.

41. Паули
Краснощечный, здоровый паренек,
се слегка припухшим лицом.
Типа, "предпо-беломощный", "белоден-
ных школьничков".

42. Поттаверний
Мало сохранился в памяти.

43. Потатов
Абсолютно истрепан из памяти.

44. Трибульский Александр
В младших классах этот бледно-
решетчатый паренек,
бледнолицый, со  безымян-
носеками, державший от-
сутственно от всех товарищей,
боявшийся наименьшего нарушения
школьной дисциплины. Неудовле-

творительная ^{5.} от метки при-
водна его в настоящее время -
ше, он тапал и выманивал
у преподавателя повисевшую
отметку. Многие товарищи
считали его глуповатым. Один
из лучших наших учителей та-
бачников прямо выразился
о нем: «убогое существо». Я
сближился с Прибыльским, т.к. сами
были из «Смирного» десятика. Я
был очень застенчив, а за сти-
чность всегда меня ладыкает
на большого его человека герма
какой-то отсталости, порой
даже глуповатости. Я убедил-
ся, что Прибыльский просто
«забитый» ребенок. В семье
его издали крупные нечуждые

после каждой наученной двай-
ки. Я познакомился с его старшим
отцом Самойлом учителем в школе.
Он умер, когда Самойл был
еще совсем маленьким, и
оставил после себя молодую
вдову с двумя детьми: маль-
чиком Самойлом и сестрой Сле-
потицей. Мать Преображенского
была, видимо, предвзвешенная
и раздражительная. Она заботилась
о семье, она ~~с~~ занялась ивеем-
иной речью. Ей было очень
трудно, и Самойл уже с 4-го
класса стал репетитором
и за грешное вознаграждение
давал частные уроки. Стать
студентом, он набрал до 7
уроков и с утра до вечера
бегал по квартирным учителям.

В семье Софьи Константиновны
Прибыльовой жена и мать ее
бабушка Елена Ивановна. Это
была крепкая, энергичная и
властная женщина. Благодаря
ее хозяйственным способностям
семья могла существовать
на те небольшие суммы, ко-
торые зарабатывали мать-инва-
лида и ее родственники.
Был еще в семье при-
быльских платный квартермастер
— бывший слесарь мануфактуры — родствен-
ник Близнецового, он существо-
вал на франкую пенсию, ко-
гда ему его бывший хозяин был
премощен. Руденко был туповатым,
обрабатывал человек, так же
мужавшийся, «восстанавливать» саму.

В старших классах Прибавовский
сильно изменился, и мы стали
друзьями. За окрестный, слегка
офемственный вид Прибавовского
в нашей семье прозвали „херу-
вилом“. В университете Хе-
рувиш закончил естественные
отделения и как был назначен
преподавателем естествознания
в Ростовское Нормальское
Училище. Из Ростова Прибавов-
ский раза два приезжал в Оде-
су и бывал у меня еще до рево-
люции. Тогда позднее сведения
о нем я не имел.

Нб. Прибавовский.

Появился у нас лишь в стар-
ших классах. Р. Юбилейный теле-
визор: вызвали отбегать от

§ 6 пп, II, 15, в.

обычно или вовсе молчал или
говаривал что-то, крайне невра-
зумительное, а между тем в
беседах с товарищами он об-
наруживал хорошее понима-
ние и знание всех тех во-
просов, на которых потом,
при ответе преподавателя,
правливался. Он говорил, что
при вопросах преподавателя
на него находит какой-то
отстой. Не помню, был-ли
допущен Рыбальский к экзамену
на ~~от~~ аттестат зрелости.

46. Скандинавский, Владимир.

Сын моряка (кажется, капитана
парохода). Даже в юности преузо-
дил вперёд темне маленького
хорошенького мальчика. Много

В нем было детского. Любил играть
в "блочки"; наслаждался на пар-
ты семени кунжута ("семи-та-
ти") и, надавливая ногтем на
кончик семени, заставляет
его подпрыгивать; так и го-
мят несколько десятков семян,
наблюдая, кто из них первым
достигнет условной черты. Или
розаскидает в щелях между доска-
ми парты различные по вели-
чине и форме перышки и дер-
жая их за верхушки, заставляет
дрезбеззвонно и следить, какие
перышки звенят louder. Дитя
замыкалось и в отарных клас-
сах. Он играл в школьном
оркестре и, когда директор
спросил его, на каком инстру-
менте он играет в оркестре,

Скисбенко отвечает: „На Буди не!“
Учили не харашо, ни тако. Но окон-
чанием гимназии поступи ты на
естественное отн. в одесский
университет. Поделю, как-то на
практических замечаниях ~~на~~
по аматорским растениям у проф.
Ф. М. Камелеско, ~~его~~ ассистент ^{послед}
А. Темпекъ прибегая к профес-
сору я, почти тогда, заголосил;
„Франц Михайлович! Это они де-
лают! Они божанческиими брат-
вами стучат себе в локот! Дей-
ствительно, Воня ~~одесский~~
Скисбенко засунул себе ~~левую~~ ру-
кав на левую руку и престока-
но брал обильные волосы на нем
лезвием ботанической бритвы.
Известно, в начале революции, ~~кто-то~~

пугает слух, что наш несмышле^н
ныш Сидоренко участвовал в акте
... экстремизма! Это-де, всё
может быть...

✓ уличить

47. Солов.

В памяти только скармливать,
что это был дружелюбный
ребёнок роста.

148. Стиро -

сын врага. Случайно попал
его.

49. Суваров.

Серьезный мальчик, тихий. В
классе сидел далеко от меня,
и я мало вступал с ним.

50. Мабашников.

сын користа. Один из пугливых, а
может быть, пугливый наш уличник.

7

Особенно силен был в знаниях
по литературе и истории. Отве-
ты его по этим предметам были
безукоризненны в их отношении
языка изложения. Он писал ве-
ликолепные сочинения. Но был
~~незамысловат~~ весьма мерен и слегка
презрителен от пошлого к сла-
бым товарищам. Его провали
"табашкевич". Эта книжка не
была яростной, скорее она была
показательной и гаварила та-
башкевичу: "Смотри, мы тебя
любим, но не ~~ху~~ зазнавайся: уеми-
райся!" — Преподаватель русского
языка И. В. Камемский, прочи-
тав его сочинение, что такое
всмысле и как оно возмужает, по-
ставил ему "5" и написал в те-
традку Рижскую рецензию, в ко-

тарай высоко оценивал рабо-
ту, но убеждал автора не
облагатки, в тогу величия и
вмесомерия" и предупреждал
об опасности отрыва от
масс. [Е. О. сcribe Табашни-
кова после окончания гимна-
зии мне неизвестно. Прошел
много 6 20-ых годах известно,
что он женился на сестре
брата Анны Кучинской, пот. учи-
лись в Монпелье вместе с ма-
ей сестрой Ладой, и что по-
сле смерти А. Кучинской Та-
башников встал в свою семью
в качестве сына.

51. Толмачевский. Блестящий
Договазский, Макин-то блестящий
парень, по утверждениям близким

к тиму Лебедева (см.)

52. Млотев

Краснощекый паренек, удивительным образом похожий на некоего Ким-лева, окончившего гимназию в прошлом году. Представляет франц. яз.

Намалери много знал углемалев и, вызывая Млотева, неизменно их именовал его „Какашев“.

Мы слышали, говоря, что во в русско-французском дж. славаре слово „Млотев“ переводится как „Kachneff“. Я мало знаю Млотева.

53. Цоушанский.

Сын известной в одессе вraga.

8

похищение в нем - это участие
его в праздновании столетия
и даже возвращение жителя Москвы
домой, по Мамонтовскому шоссе.

54, Чекмарский Дмитрий.
По прозвищу "Мита". Отец
занимается извозным промыслом.
Сам Митя - сын среднего роста,
униженный мальчик, с круп-
ным, широким лицом, давшим
вспоминать товарища проз-
вать его "Лука". Товарищ ри-
совал круг, размещая в нем
знаки, носик и ротик, уве-
личивая голову редкими во-
семью и подтыкая: "Питер"
Митя. Имен теплое, доброе,
но владеть им не умеет.
Старший класс Митя уже не

много "обтесан" и прилеп к
"кабацее" "свободолюбивым" та-
варуцел. Покинул он гимназию
уже революционные настроен-
ным учащимся. До того време-
ни Мата, сам принадлежавший
и украинцам, почти ничего не
знал об этой 30-миллион-
~~ной~~ нации (как же знала
о ней и боляшность наших
учащихся). В университете Мата
принимал самое деятельное уча-
стие в работе студенческого орга-
низации. Однако, в разразив-
шийся в феврале 1902 г. сту-
дентских беспорядков он
принять участие не мог: его
накрасно буржуазные родители
припрятали всю его обувь, и

Бедный Мита оказался под
домашним арестом. Изufe

Мита был членом украинского
студенческого революционного
кружка. Как-то, если не ошибаюсь,
я в 20-ые годы, и встре-
тился с ним на улице, но
прямые отношения у нас не
устанавливались. Не помню, где
он тогда работал.

55. Мерман

Сын владельца тиссбумафского —
го магазина и маневской типо-
графии при ^{Киеве} Киев, выпуск авиаци-
онно-технические тетрадки с яр-
лычками его типографии. У Бош-
манства некрологический Бланш
„информационные“ тетрадки

Шерман был парень разученный,
много читал, но какой-то фривольно-
матерный; руки были согнуты
в локтях, и кисть рук всегда
беспомощно свисала вниз.

56. М. темпель.

Сын состоятельных родителей.
Учился неплохо. Много читал. Много
знал вещей и старых, алексо-
тнв. Некоторые из них на
патинском языке. Его алексо-
загадки и задачки не всегда были
пригодны. Но отношение ко
многим товарищам держал
как старший; любил поучать.
Школьное произведение: "Барон фон-
М. темпель". Зная, что я украинизировал
он самбичил мне патинский пере-
вод марксовской песни, "Гуцуль-
в гуде, бривен дайчик їде"; а по-
тому один куплет:

9
" Et sonat, et tonat,
" Coelum pluvium dat..."

Quis quae, quis - que, mea carae,
Te ad domum reducat? ...

57. Янковский, Антон.

Он не был моим сугубым; во-
обще не учился в 4-ой гимназии
и Веруша экзамена на аттестат
зрелости, как экстерн. Во время
экзаменационной сессии он сожи-
зил со мной, т.к. поселился на
квартире своего шурина, мужа @20
сестры, венгерского воеводы, офи-
церского жандарма Душана Мар-
цинкевича, квартиры которого
была расположена рядом с квар-
тирой моего отца. Янковский по-
стоянно обращался ко мне за

помощью, да консультациями,
советами, учебниками и проч. В
нашем доме он слагал бы и
вестки под Кензкой, Экетт.
Моя старая мать, живавшая
у нас свой век, не могла про-
изнести это гурное имя и на-
зывала его "стерлядь". Позже мы
называли его Фредей. Фредей был
мужесима хать куда. Лет 25-та,
университет, краснощекий, с кра-
сивыми глазами и урсе сильно
госсающей головой. Он выглядел
как типичный польский папак
тех времён. Был он большой ре-
троград. Проходя мимо като-
лического костела, он останавли-
вался перед входом на колени
(прямо на улице) и осенял себя
крестным знаменем. Я сильно спо-

рил с нами, смеясь над его ре-
лигиозностью, рассказывал
по Дарвину о происхождении че-
ловека. На это он ответил мне
с наивностью полундота: „Дар-
вин говорил о происхождении
человека от обезьяны, потому
что сам был настоящей обезь-
мой!“ [Вместе с тем Яковлевичу
мелко было отказать в неко-
тором остроумии и чувстве
юмора. Он прекрасно рассказы-
вал анекдоты из жизни поль-
ских панов, вместе с ними и в
мерзляком свете. Для сво-
его шурика он придумал
удачную кличку „дураб“
По-русски её можно перевести
словами „фе...тик“ или „фе...отка“.

прекрасно передавал много добра
дущие и в то-же время помогало
милосердие старика-благотворителя
Яковлевича получить аттестат
зрелости и вступить в Высшую
Школу и его никогда не ви-
дел.

БР
ЛД., 17.65







Науково-популярне видання

Родина Комарових: Портрет на тлі епохи

The Komarov Family: A Portrait Against the Backdrop of an Era

(українською мовою)

Авторка-упорядниця — Гармидер Дар'я Геннадіївна

Головна редакторка — Ліптуга Тетяна Іванівна

Художнє оформлення, верстка — Студія Івана Воїна

В оформленні використані:

малюнки з книги «Тарас Шевченко в літературе и искусстве», Одеса, 1903 р.;

малюнки Ів. Бурачка з книги «Твори Івана Котляревського», Київ, 1909 р.;

репродукції листівок з колекції А. Дроздовського та А. Крантова;

матеріали з фондів Одеського літературного музею;

матеріали з електронних ресурсів Одеської національної наукової бібліотеки;

фото з відкритих джерел.

Підписано до друку __.10.2026 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Stoltz, Nitti Typewriter

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,80. Наклад 300 прим.

Зам. № __10/1

Надруковано з готового оригінал-макета ФОП Стешенко Ю. В.

65007, м. Одеса, пров. Високий, 22

Тел.: +380 63 066-91-87

syv1717@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014



«Пам'ять про час
починається
з пам'яті про людей»

